Іван Котляревський

Знамениті українці

FOLIO

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

«Здобув три вінці: на полі битви, як добрий воїн; на шляху мирного громадянського життя, як дбайливий вихователь багатьох гідних синів вітчизни; на ниві літератури, як полум'яний любитель мови рідної йому, їм створеної…» – говорив про Івана Котляревського його перший біограф С. Стеблін-Камінський. Безсмертна «Енеїда» й вічно юна «Наталка Полтавка з часом не тьмяніють і не губляться, а зачаровують нових читачів. Ім'я їхнього автора, основоположника й першого класика нової української літератури, назавжди вписане в Історію української і світової культури.

- Т. М. Панасенко
  - * * *
  - Рідна Полтава
  - Навчання
  - Робота
  - Служба
  - «Енеіда»
  - Холодний Петербург
  - Удома
  - Ополчення
  - Театральна діяльність
  - «Наталка Полтавка»
  - «Москаль-чарівник»
  - «Любов до істини»
  - Товариства
  - Коло інтересів
  - Ще одна посада
  - Яким він був…
  - Смерть і вічна пам'ять
- notes
  - 1
  - 2
  - 3

Т. М. Панасенко
Іван Котляревський

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

Тарас Шевченко

Як день горить, як вітер хилить віти,
Як те, що є на світі даль і час,
Між нас тобі, поете, жити,
Як і між тих, що прийдуть після нас.

Володимир Сосюра

* * *

Вірш «На вічну пам'ять Котляревському» молодий Тарас Шевченко написав у 1838 році, вражений звісткою про смерть Івана Петровича Котляревського. Тарас Григорович пророкував письменникові невмирущу славу і, звичайно, не помилявся, бо не можна забути людину, що зробила переворот у літературі, переступивши через усі умовності й забобони, щоб розповісти про свою Батьківщину. Не можна забути людину, яка першою почала використовувати в літературі живу мову свого народу, стала зачинателем нової української літератури. Видатний прозаїк XX століття Олесь Гончар зазначав: «Іван Петрович Котляревський належить до тих довгожителів планети, які разом із витворами свого духу впевнено переступають через грані сторіч, далеко йдуть за межі їм відміряного часу».

Творча спадщина Івана Петровича Котляревського – це поема «Енеїда», п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», послання-ода «Пісня на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну», переклад російською мовою уривків з праці Дюкела «Євангельські роздуми, розподілені на всі дні року…», переспів російською мовою вірша давньогрецької поетеси Сапфо «Ода Сафо». Як бачимо, творчий доробок письменника порівняно невеликий за обсягом. Але навіть завжди стримана Олена Пчілка зазначала: «Твори ті сяють, бризкають яскравим водограєм чисто народної мови…»

Поема «Енеїда», над якою Котляревський працював майже три десятиліття, стала епохальним за своєю громадською й художньою значущістю явищем у духовному житті українського народу, визначила змістовий напрям і форму всього нашого красного письменства. Чи є такі українці, які не знають славнозвісні рядки: «Еней був парубок моторний // І хлопець хоть куди козак…»

Життя і творчість Івана Петровича Котляревського припали на час, коли, здавалося, самі підмурки національної ідеї відбували одне з найсерйозніших випробувань на право існування. Невблаганна дійсність розбивала на друзки всі громадські й культурні сподівання українського народу. Могутній і тотальний імперський тиск мав на меті остаточно привести до знищення навіть можливих проявів національного духу. Поневіряннями, визиском, кров'ю вписано в літопис історії українського народу сторінки немилосердного XVIII сторіччя, яке, за справедливим визначенням Пантелеймона Куліша, виявилося віком «расхищения национальной собственности всеми

благовидными и неблаговидными способами». То був час, коли на історичному роздоріжжі народ міг утратити все: надії, традиції, культуру, майбутнє і, зрештою, себе. Стихійні протести щораз захлиналися під тиском безжальної сили й жорстокості… І раптом серед мертвої тиші залунав сміх – зневажливий, саркастичний, життєствердний сміх. Той сміх пробудив у душах людей не тільки почуття гідності, але й повернув віру в себе, у свою неповторність і значущість. Іван Франко, оцінюючи безприкладний літературний подвиг Котляревського, порівнював творчість письменника з пробудженням високогірного орла, який, злетівши з вершини, відвалив снігову брилу, що, покотившись кам'яним схилом, викликала могутню лавину, яка залунала «дужче грому».

Біографія Івана Петровича Котляревського не багата на події: до сьогоднішнього дня в історії його життя залишилися запитання без відповідей, а про особисте життя відомо лиш натяки й здогади. Тому подальша оповідь буде насичена припущеннями, версіями, легендами, а може, й вигадками перших біографів про життя засновника нової української літератури.

Рідна Полтава

Невелике губернське місто Полтава наприкінці XVIII ст. майже нічим не відрізнялося від навколишніх великих степових сіл. Хоч історія його налічувала вже кількасот років (перші літописні згадки про поселення Лтаву датовано 1174 роком, а пам'ятки матеріальної культури донесли до нашого часу залишки людських поселень VII—VI ст. до н. е.), проте Полтава довгий час залишалася невеликим селищем. Це й не дивно, адже вона була дощенту знищена за монгольської навали у XIII ст., а пізніше не раз зазнавала спустошливих набігів інших кочівників. З 1648 року Полтава стає полковим містом. Мужньо боролися мешканці міста проти польської шляхти, під Полтавою були розгромлені шведські сили Карла XII… Після ліквідації полкового адміністративного поділу України Полтава з 1784 року стає повітовим центром Катеринославського намісництва, а трохи згодом, з 1797 року, – новоорганізованої Малоросійської губернії. Лише з 1802 року, коли було утворено Полтавську губернію, місто почало зростати, впорядковуватися й набувати обличчя культурного центру.

Було в місті близько тисячі дворів – будинки поспіль дерев'яні, кам'яних усього два-три. Біленькі хати, криті соломою, з призьбами й ґанками, ховалися в зелені вишневих садків; з-за дерев виглядали, ваблячи зір, тільки передні стіни, на яких веселими візерунками вигравали навпроти сонця дерев'яні, різьблені одвірки та коники, красувалися розмальовані віконниці. Біля в'їздів у місто стояли численні вітряки, що розмірено помахували крилами. Задумливі верби хилилися над тихою мальовничою Ворсклою, просторі луки були оточені блакитними стінами лісів. Майже всі мешканці займалися хліборобством, мали навколо міста ниви та пасовиська, тримали худобу. Побут городян був старожитній, майже всі розмовляли українською мовою. Ще зі старих часів при церквах діяли школи, так що майже всі чоловіки були письменними. Єдиний міський середній навчальний заклад – духовна семінарія, відкрита в 1779 році й названа, як і єпархія, Катеринославською (з 1786 року), де навчалися діти всіх суспільних станів.

На одній з мальовничих околиць міста, на високому пагорбі, з якого видно було чарівну Ворсклу і зарічанську сторону, навколишні хутори й ліси, біля церкви Успіння Богоматері стояв старенький будинок з химерним високим дахом, з ґанком на півтора східця, з невеличкими віконцями. Цей будинок придбав у 1751 році дід Івана Петровича Котляревського, диякон Успенської церкви Іоанн Котляревський, за «27 рублей 50 копеек ходячей

российской монеты в вечное и потомственное владение». На сволоці однієї з трьох кімнат, за старовинним звичаєм, кирилицею було вирізано: «Создася дом сей во имя Отца и Сына и Святаго Духа. Аминь. Року 1705 месяца августа 1». З вікон будинку відкривався чудовий краєвид: поросле садами місто плавно спускалося пологим схилом до річки, що грайливо звивалася зеленими луками, за якими темніли віковічні ліси. Недалеко від хати була комора, хлів і криниця з журавлем, а все обійстя – у вишнях. За ним – скільки сягало око – біліли хатки, зеленіли мальовничі левади, серед яких поміж розлогих кучерявих верб вилася Ворскла.

У цьому будинку 9 вересня 1769 року народився Іван Петрович Котляревський.

Рід Котляревських здавна жив у Полтаві. Він походив з українського старшинства й від російського уряду одержав дворянське звання. Батько Івана належав до дворян, але через невеликі статки був змушений працювати канцеляристом у міському магістраті. Хоча ця посада серед чиновників вважалася прибутковою, та маєтність Петра Котляревського була невелика: крім садиби мав за Ворсклою до шістдесяти десятин поля і луків та ділянку лісу. Кріпаків було всього восьмеро – дві родини. Мати майбутнього письменника походила з давнього козацького роду Жуковських.

У Полтаві, серед мальовничої природи над Ворсклою, в обстановці, дуже близькій до сільської, і минули дитячі та шкільні роки Івана Котляревського. На берегах невеликої річки, у товаристві сільських хлопчаків-ровесників проходили дитячі літа Івана. У біографії, складеній О. В. Терещенком, так описані умови раннього дитинства майбутнього письменника: «Нерідко доводилось Іванові вдовольнятися одним шматком хліба й ходити босим; але жива й весела вдача допомагала йому переносити домашні нестатки…» Саме така вдача та блискуче почуття гумору в майбутньому будуть допомагати, рятувати й підтримувати поета.

Навчання

Ніяких відомостей про початкову освіту Івана Котляревського до нас не дійшло. Перший біограф поета, український письменник і педагог Степан Павлович Стеблін-Камінський, який особисто був знайомий з Котляревським, висловив здогад, що, мабуть, за тодішнім звичаєм, письменник ходив у школу до дяка. Це цілком можливо, бо приходська школа існувала в Полтаві ще з XVII ст. З численних історичних і літературних матеріалів добре відомо, якими були ці найпоширеніші в ті часи школи. Навчання відбувалося в хаті дяка, де окремі столи складали певний клас: «буквар, часослов і псалтир». У першому класі тільки читали; писати ж починали з другого класу – спочатку розчиненою крейдою на провоскованих випалених дощечках, а згодом уже чорнилом на папері. З третього класу набиралися охочі в особливий клас, де навчалися церковного співу – взимку в тій же хаті, а навесні – на свіжому повітрі під навісом. Найхарактернішою ознакою такої школи був неймовірний гамір: у класах було по 30—40 учнів, і кожен з них на весь голос читав чи співав щось своє. Початкова наука в той час була досить важкою й гіркою: подавали її у формі зубріння, приправляючи дошкульними способами заохочування до навчання, зокрема відомою «субіткою», тобто тілесними покараннями різками по суботах (наприкінці тижня), щоб очистити учнів від провин навмисних і ненавмисних. Такою, мабуть, була й школа, в якій навчався маленький Іван Котляревський. Напевно, йому довелося пройти весь тернистий шлях дяківської мудрості з її нудним зубрінням і обов'язковими «субітками», про що поет писав у своїх творах і часто згадував у колі знайомих. Згадаймо, як троянці під керівництвом Енея вчили латину:

Еней від них не одступався,
Тройчаткою всіх приганяв;
І хто хоть трохи лінувався,
Тому субітки і давав.

Але в дяківській школі Іван був, як вважають біографи, чи не найкращим учнем. Як писав згадуваний уже О. Терещенко, «з дитячих років виявилась у нього охота до читання і старанність у заняттях». Ґрунтовна початкова освіта стала доброю основою для подальшого набуття знань у духовній семінарії.

Батьки помітили і любов сина до читання, й добрі результати

навчання, й бажання вчитися далі, тому вирішили віддати Івана в науку до Полтавської духовної семінарії. У цьому закладі Іван Котляревський навчався з лютого 1780 року до літніх канікул 1789 року, але, як показують архівні дані, не закінчив його. Якою ж була та школа, де виховувався майбутній письменник і де у нього, очевидно, пробудились перші пориви до літературної творчості?

Заснована в останній чверті XVIII ст., Полтавська семінарія не була вже подібною до тих шкіл, у яких навчались такі попередники Котляревського в українській літературі, як Григорій Сковорода, Іван Некрашевич, не кажучи вже про Митрофана Довгалевського та його сучасників. В освіті, яку вона давала, було вже чимало нового, як порівняти до науки в Київській академії та інших духовних школах в Україні в середині XVIII ст. Хоч навчання в духовних семінаріях кінця XVIII ст. в Росії і не було регламентоване єдиним статутом, а кожна з них була підпорядкована місцевому єпархіальному начальству, яке й визначало програму та організацію навчання, проте це були школи більш-менш єдиного типу. Хоч навчання й було схоластичним, усе ж це був шлях до знань. Учителі, що самі недавно прийшли сюди з Києво-Могилянської академії та Харківського колегіуму, в своїй праці, як правило, часто-густо трималися старих методів та настанов. Формально семінарія вважалася духовним закладом, проте вона давала, як для тих часів, досить широку освіту. В ній, крім богословських предметів, викладалися історія, географія, математика, особливо багато уваги надавалося вивченню мов. Цього вимагали нові віяння в духовних семінаріях у другій половині XVIII ст., а керівники семінарії в Полтаві намагалися не відставати від інших. У 1780 році, як свідчать документи, в семінарії було відкрито й додаткові класи грецької, французької та німецької мов. Товариш Котляревського по семінарії І.І. Мартинов (пізніше видавець журналів «Северный вестник» (1804—1805) та «Лицей» (1806)) згадує про своє навчання в Полтавській семінарії (1780—1788): «Проходячи ординарні класи від форми до богослов'я звичайним тоді для семінарії порядком, крім головних предметів навчання, якими вважаються латинська й російська граматика, поезія, риторика, філософія й богослов'я, я навчився тут грецької, трохи німецької мови й арифметики; інших наук і мов у цій семінарії тоді не навчали». Окремі з цих курсів охоплювали різні галузі, як свідчить той же Мартинов: «…я закінчив курс філософії, тобто логіки, метафізики, фізики і моралі».

Навчання в такому духовному закладі тривало тоді звичайно від 10 до 12—13 років і включало такі класи: нижчий російський,

або заправний (ще звався «інформаторія»), граматичний нижчий («фора»), граматичний вищий («інфіма»), піїтика, риторика, філософія і богослов'я (навчання в деяких класах риторики й богослов'я тривало не менше двох років). Названі класи мала й семінарія в Полтаві в часи перебування там Івана Котляревського. Саме в цей час у науку почали проникати деякі нові віяння. Дуже багато часу приділялося вивченню латинської мови (в обох граматичних класах, а також у класах піїтики, риторики): учнів примушували розмовляти між собою латинською мовою. Чи не відгуком семінарських вражень в «Енеїді» є сцени вивчення троянцями латинської мови і їх спроби розмовляти латинсько-українською сумішшю:

Енеус но стер магнус панус
І славний троянорум князь,
Шмигляв по морю, як циганус,
Ад те, о реке! Прислав нунк нас.

Еней у поемі Котляревського знав латину трохи краще за інших троянців, але його суміш двох мов звучить так само дивно:

Латинус рекс єсть невгамонний,
А Турнус пессімус дурак.
І кваре воювать вам мекум?
Латинуса буть путоцекум,
А вас, сеньйорес, без ума;
Латинусу рад пацем даре,
Пермітто мертвих поховаре,
І злості корам вас нема.

(Переклад латинських слів за порядком: Латин цар, Турн найгірший, чому, зі мною, Латина, вважаю сліпим, старші, Латину, дати мир, дозволяю, поховати, проти.) Навчання граматики, піїтики й риторики провадилось не тільки на зразках творів латинських поетів (серед яких значне місце посідав римлянин Вергілій Публій Марон), а й російських. У наказі по семінарії на 1787 рік учителеві піїтики пропонувалось вивчати з учнями оди Михайла Ломоносова, Олександра Сумарокова, а також робити переклади російськими віршами творів Вергілія, Овідія, Горація. Прийнятий у семінаріях підручник піїтики «Правила пиитические» Аполлоса Байбакова подавав насамперед приклади з російських авторів, приділяючи, щоправда, спеціально увагу й Вергілієві. У підручнику учні знайомилися з уривками і з

невеличкими творами А. Кантеміра, М. Ломоносова, В. Тредіаковського, О. Сумарокова та інших російських поетів XVIII ст. Хай подані уривки та твори й не давали багато матеріалу для читання, проте вони збуджували безсумнівний інтерес семінаристів до літератури. Уже в семінарії, де писання віршів було обов'язковим для учнів, у Івана Котляревського проявилися неабиякі поетичні здібності. Він швидко міг дібрати до одного слова кілька дотепних рим, легко і вправно писав невеликі вірші, за що товариші прозвали його «рифмачем». Перші поетичні вправи юнака являли собою, очевидно, не тільки божественні канти й вірші високого стилю, які складалися всіма учнями за завданням учителя піітики, а й бурлескні переробки (комічні, пародійні твори з властивою їм невідповідністю між темою і словесною формою: «висока» тема викладається зниженим, простонародним, інколи вульгаризованим стилем, а «низька» – високим, піднесено-героїчним) духовних псалмів, а також сатири на вчителів та однокласників. У VI частині «Енеїди» І. Котляревський звертається до своєї музи з такими словами:

Ти, музо, кажуть всі, письменна,
В полтавській школі наученна,
Всіх мусиш поіменно знать.

Саме в семінарські роки Іван Петрович особливо захопився творами Вергілія. Звичайно, не можна категорично твердити, що вже тоді в юнака визрів задум «перелицювати» весь геніальний твір римського поета рідною мовою. Проте є всі підстави вважати, що семінарист Котляревський міг вправлятися в переробці окремих уривків античної поеми, адже в тодішній шкільній практиці таке «перелицьовування» було звичайним явищем.

Іван Котляревський був одним із кращих учнів свого класу, й восени 1788 року його намітили разом з чотирма іншими учнями відрядити в Петербурзьку Олександро-Невську семінарію. Це відрядження до Петербурга передбачало підготовку з кращих учнів викладачів для тих самих семінарій, звідки їх направляли. Але юнака не могли відшукати, тому що його не було в місті. Можна лише здогадуватися, що Котляревський був десь «на кондиціях» у поміщиків, тобто навчав дітей, що було тоді для семінаристів звичайною справою. Іван знав латинську, вільно володів французькою мовою і, як правило, у вільний час займався вихованням дітей у панських маєтках. Улітку, під час вакацій, семінаристи бралися за будь-яку роботу, аби трохи заробити собі на майбутній навчальний рік. Численні мемуарні й літературні матеріали свідчать, що семінаристам того часу доводилось бути

по кілька місяців не тільки вчителями в поміщиків, а також півчими по навколишніх церквах та монастирях, садівниками та городниками, сторожами, а ще ходити групами по козацьких хуторах, виступаючи з вертепними виставами, пародіями, гумористичними віршами, а то й просто жебрати. Ця давня традиція українських шкіл була ще жива в той час.

Показово, що Котляревський, описуючи ігрища в Сицилії, згадує і школярів:

У вікон школярі співали,
Халяндри циганки скакали,
Іграли в кобзи і сліпці.

Добре відомі були тоді бурсаки як спритні в наскоках на сади, городи, ятки базарних перекупок тощо. А жили учні всі разом при семінарії, і ця бурса схожа була на неорганізоване збіговисько різноплемінних чужинців. Семінаристи ділилися на окремі групи, «артілі», які часто ворогували між собою, навіть зчиняли бійки.

У 1789 році Іван Котляревський, не закінчивши останнього (богословського) класу, залишив семінарію. Чому так сталось? Імовірно, що Котляревський хотів ухилитися від духовної кар'єри. Енергійного, кмітливого, дотепного юнака, напевне, не дуже приваблювала доля священика, і він, не закінчивши повного курсу семінарії, залишив її. Але існує ще версія, що Котляревський вимушений був покинути семінарію через смерть батька. На Івана лягла відповідальність за сім'ю, яка опинилася в скрутному матеріальному становищі (а за навчання в семінарії треба було платити), і він пішов працювати.

Робота

Після виходу із семінарії юнак пішов дорогою, якою йшли сотні людей його стану, – працювати канцеляристом. Після «Установлення про губернії» в 1775 році і введення намісництв у 1780-х роках багато семінаристів було взято для праці в канцеляріях. Кілька років Іван Котляревський служив у штаті так званої Новоросійської губернської канцелярії, яка містилася тоді в Полтаві, виконував обов'язки протоколіста Полтавської дворянської опіки. Серед тодішніх чиновників здирництво було звичайною, мало не узаконеною справою. Іван Петрович виділявся своєю дивною для деяких його колег готовністю безкорисливо допомогти іншим. На жаль, відомостей про життя письменника в цей час майже немає. Архівні матеріали показують, що в січні 1793 року він був протоколістом Полтавської дворянської опіки і клопотався про затвердження своїх дворянських прав. Скуштувавши чиновницького хліба, Іван Котляревський переходить з 1793 року на вчительську роботу. Коли точно і з яких причин покинув він чиновницьку службу, невідомо.

Потім Іван Петрович був домашнім учителем у поміщицьких маєтках Золотоніського повіту на Полтавщині – в самому центрі України. Нелегкою була ця праця, як свідчать спогади сучасників поета. Становище вчителя в панській родині було важким, а робота малооплачуваною. Крім обов'язкових занять із дітьми, запрошений учитель мусив виконувати роботу, дуже далеку від навчання та виховання: переписувати папери, виконувати господарські доручення, навіть прислужувати на бенкетах і розважати гостей, доглядати за садом. Платили ж по 10—12 карбованців на рік чи справляли якусь одежину. Іван Петрович добре грав на скрипці й мав чудовий голос, і це було його і бідою, і втіхою. Поміщик, у якого працював молодий поет, любив слухати, як він співає і грає, але Іванові Петровичу робити щось з принуки було просто нестерпно. Певне уявлення про умови, в яких працював Іван Котляревський домашнім учителем, можна скласти і зі статті В. Савінова «Первая любовь Котляревского» (як стверджують біографи, стаття є не зовсім певним джерелом до біографії поета, але деякі описані в ній факти відповідають дійсності). Золотоніський поміщик С-ський, привізши Котляревського вчителем до себе, влаштовує сніданок, під час якого просить учителя заспівати:

«Ну, пан Іван, валяй, тільки чувствительную, про яку-небудь билиночку, сиротиночку… абощо!

Іван Петрович підстроїв скрипку, приловчився, піччикатою без смичка торкнув струну і заспівав… повік не забуду… От наче все серденько розмокло, плаче сльозою, плаче і співає:

Ой бачиться, не журюся, в тугу не вдаюся,
А як вийду за ворота, од вітру хилюся…

Не видержав і дядюшка, глянув разів два на ключницю, кліпнув очима та й заридав, як мала дитина.

– Важно, – каже, – дуже важно, пан Іван! Цілуй мене, каторжний! Важно, що хочеш, роби, що знаєш, проси од мене, а я уже не пущу тебе од себе. Учи моїх сиріт-хлопчаків, утішай мене, і от тобі панське слово: життям не поскучаєш! З цього часу пан Герасим С-ський дає вам, пане Котляревський, стіл з нами і тридцять мідних гривен у місяць!.. Абощо, цілуй мене».

Покінчивши з обов'язками, покладеними господарем на вчителя, ввечері Іван ішов у свою кімнату, знімав зі стіни скрипку, й усі тривоги, образи, душевні турботи й побутові негаразди зникали кудись далеко.

Бувало – про це молоді вчителі знали й переповідали, застерігаючи, один одному, – коли поміщики після кількох років праці записували цих домашніх учителів своїми кріпаками. У паперах І. Котляревського збереглося свідоцтво повітового маршалка від 1793 року про те, що він (Котляревський) є дворянином Полтавського повіту. Можливо, не даремно свого часу Іван Петрович так клопотався через цей документ? Може, це свідоцтво було охоронною грамотою, яку здобув молодий домашній учитель, щоб захиститися від можливих зазіхань на свою свободу з боку запопадливих поміщиків.

Провівши дитинство та юність у місті, Котляревський мало знав життя й побут селян. Тепер він мав змогу часто бувати на сільських весіллях, хрестинах, різних ігрищах, забавах молоді. Йому було тільки 24 роки! Він був середнього зросту, плечистий, сильний, зі слідами колись перенесеної віспи на обличчі, очі мав чорні. Молодого вчителя тягнуло до спілкування з однолітками, – він ні тепер, ні потім не жив самітником і затворником. Котляревського можна було зустріти на досвітках і вечорницях: разом із парубками та дівчатами він співав пісень, брав участь у різних іграх. За свідченням С. П. Стебліна-Камінського, він охоче ходив «на зборища і забави народні і сам, переодягнений, брав участь у них, уважно вслухався в народну говірку, записував пісні й слова, вивчав мову, нрави, звичаї, обряди, повір'я, перекази українців, ніби готуючи себе до наступної праці». Мабуть, відрізнити в той час Івана Петровича, дворянина, від сільського

парубка було неможливо. Юнак був вражений багатством і красою народної творчості, мови, звичаїв. Захоплення й враження переросли у вивчення побуту українського селянства. Одягнений у парубоцький одяг, він пильно придивлявся до старожитнього способу життя українців, прислухався до розмов, вивчав звичаї, повір'я, обряди. Записував пісні, прислів'я, приказки, влучні дотепні слівця, жартівливі вислови, анекдоти, перекази – особливо про козацьку старовину. Добре пізнав допитливий юнак і побут, інтереси, звички поміщиків, чиновників, духовенства. У його пам'яті відклалися величезні запаси знань про побутове й громадське життя своїх співвітчизників. Молодий учитель був не тільки дотепним співрозмовником, хорошим співаком та здібним скрипалем, не тільки пристрасним збирачем народної мудрості – вже в цей час його художня обдарованість виливається в перші рядки «Енеїди».

У роки вчителювання було написано перші три частини твору. Поема відразу ж почала поширюватися в рукописних списках і мала величезний успіх у читачів. її з інтересом читали навіть українські вельможі, хоч і соромилися зізнатися, що вони розуміють мову, якою розмовляють їхні покоївки та конюхи, яку вони зневажають і вважають «мужичою».

А в житті Котляревського відбуваються різкі зміни, ніяк не пов'язані з його творчістю. Щиро полюбив Іван свою вихованку Марію, дочку (за іншими даними – племінницю) золотоніського поміщика, але дістав відмову від її батька (або дядька). Відмову пояснили тим, що дівчина раніше була заручена з іншим, та насправді на перешкоді поєднанню закоханих була, звичайно, бідність дворянина. Котляревський на другий же день залишив своє вчителювання й записався кадетом[1] розміщеного на Полтавщині Сіверського полку. Та за іншою, не такою романтичною версією, юного дворянина ображало зневажливе ставлення панів до вчителя, який був у становищі слуги, і навіть природжене почуття гумору й оптимістична вдача не могли вже допомогти Івану Петровичу миритися з таким положенням.

Служба

Дванадцять років (1796—1808) перебував Іван Котляревський на військовій службі. Сіверський карабінерний (згодом драгунський) полк, у якому письменник служив, був укомплектований переважно солдатами-українцями, сформований у 1783 році Рум'янцевим на базі колишніх козацьких полків. Та й дислокований полк був протягом тривалого часу на українській землі. Отже, Котляревський і під час армійської служби всякчасно перебував у колі тих інтересів, якими жив український народ, що, зрозуміло, позитивно впливало на його працю над «Енеїдою». Локальні полтавські спостереження і враження лягли також в основу іншого твору поета – «Пісні на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну».

Треба голос подимати,
З Новим годом поздравляти
Пана любого того,
Що і паном буть уміє,
І як батько не жаліє
Живота для нас свого.

Князь Куракін (1759—1829) – освічена людина і відомий державний діяч свого часу, що з 1802-го по 1807 рік був генерал-губернатором Малоросії. Історичні дані засвідчують прогресивність О. Куракіна під час його перебування на цьому посту. Котляревський написав «Пісню…» наприкінці 1804 року, але за життя автора вона не друкувалася. Протягом кількох десятиріч поширювалась у рукописних списках і за одним з них уперше була опублікована 1849 року Яковом Головацьким у львівському часописі «Пчола».

За час перебування у війську Іван Петрович добре оволодів воєнною справою, глибоко пізнав спосіб життя, інтереси, психологію, взаємини солдат і офіцерів, що йому дуже згодилося під час написання поеми «Енеїда» та водевілю «Москаль – чарівник».

З 1798-го до 1806 року Котляревський був прикомандирований як інспекторський ад'ютант до генерала Дотішампа, інспектора Дністровської і Кримської інспекції. Атестат, виданий Котляревському цим генералом, відзначає його «відмінну ретельність і старанність» і рекомендує як доброго

офіцера, вартого «уваги начальства до його здібностей». У складі Сіверського полку Іван Петрович брав участь у Задунайському поході російської армії під час російсько-турецької війни. На війні виявив себе як сміливий офіцер і вмілий виконавець складних доручень. Тоді він, маючи звання штабс-капітана, виконував обов'язки ад'ютанта генерала Мейєндорфа і за його дорученням вів «Журнал военных действий 2-го корпуса войск». Котляревський виявив хоробрість і мужність у багатьох операціях воєнної кампанії – при облозі і здобутті Бендер, у боях за Ізмаїл. Відзначився він також у переговорах з буджацькими татарами[2], переконавши їх не чинити опору російським військам і мирно приєднатися до Росії. Але в таких сухих фразах не можна викласти всі факти служби Івана Петровича. Завдяки його дипломатичному хисту сорок тисяч татарських кіннотників перейшли на бік російського війська. Під час облоги Ізмаїла він, штабний офіцер, не вагаючись, прийняв на себе командування батальйоном і повів солдатів в атаку. Бендери здалися росіянам без жодного пострілу тільки завдяки майстерно розіграній за сценарієм Котляревського виставі «прибуття підкріплення». За бойові заслуги Іван Петрович Котляревський двічі був «удостоен монаршего благоволения», тобто письмової подяки від самого царя. За вміле виконання складного дипломатичного доручення його було нагороджено орденом Анни. Про ретельність виконання службових обов'язків та різних доручень свідчить і те, що Котляревський за час перебування у війську від кадета дійшов до штабс-капітана.[3]

Наприкінці 1807 року Івана Котляревського переводять у Псковський драгунський полк, дислокований у Литві. На жаль, нам невідомі причини цього переводу, але тут він затримався недовго: якщо раніше йому служилося легше, та й перебував він серед земляків, то тепер сваволя начальства, знущання над солдатами, прислужництво, моральний розклад офіцерства стають для нього просто нестерпними. Мабуть, тут виникло якесь ускладнення в стосунках з начальством, можливо, навіть (саме перед тим померли генерал Міхельсон, а потім і генерал Мейєндорф) із новим командувачем російської армії в Молдавії генералом Прозоровським. На початку 1808 року Котляревський подав у відставку, а через кілька місяців, бувши штабс-капітаном, залишив військову службу в чині «капітана з мундиром» (мав право носити військову форму і не служачи в армії). Постає чергове питання: чому він це зробив? Тривалі походи та важкі бої підірвали здоров'я? А може, правда, що ця відставка була не добровільною? Хороброго офіцера просто вигнали з армії? Кажуть, був наказ відправити Івана Котляревського у відставку, бо

він висловив своє незадоволення з приводу жорстокого покарання повсталих київських селян-ополченців, що вимагали козацьких прав, і заступився за ошуканих задунайських козаків. За допомогу російським військам їм обіцяли землю, а після перемоги категорично відмовилися від обіцянки, а віддячили батогами й шпіцрутенами.

Найвідоміша легенда з життя Котляревського – це опис його зустрічі з козаками. Це нібито сталося під час російсько-турецької війни. Човен з озброєними вояками причалював до правого берега Дунаю. Коли човен зупинився, з нього серед інших зійшов на берег широкоплечий, чорнявий чоловік. У нього було приємне, трохи подзьобане віспою, довгасте обличчя з високим чолом і чорними, сповненими розуму й вогню очима. Січовики оточили прибулих і повели їх до курінного. Привітавшись, чоловіки назвали себе. Один із козацької ватаги, що почув прізвище прибулого офіцера, запитав: «Чи не той ви Котляревський, що “Енеїду” скомпонував?» Капітан кивнув: «Той самий». «Так це ти, батьку наш!» – скрикнув козак і почав читати напам'ять уривки з поеми. А закінчивши, вигукнув: «Отакого б нам, браття, за кошового отамана!» (В іншій версії цієї легенди розмова відбулася між письменником і гребцями на човні.) Що в цьому переказі вигадано, а що має правдиву основу, важко сказати. Кажуть, що про цей випадок розповідав сам Іван Котляревський. Розповідаючи про цю подію в своєму житті, Котляревський, за свідченням сучасників, звичайно із задоволенням додавав, що його «Енеїда» потрапила навіть у бібліотеку Наполеона: вивезена була, мовляв, ним із захопленої Москви в 1812 році. Отже, ніби джерело певне. А разом з тим у цьому оповіданні є і явні недоречності. Не зовсім переконливим, звичайно, здається й пояснення, чому запорожці запрошують Котляревського за «старшого»: мовляв, автор «Енеїди». Проте можна не сумніватися, що під час Молдавського походу письменник розмовляв із запорожцями. За яких же обставин могла відбутися ця зустріч? Серед тієї частини запорожців, яка після ліквідації Запорозької Січі оселилася на Дунаї, в Туреччині, не згасав потяг до повернення, зокрема з 1790-х років до переселення на Кубань. Коли в 1806 році розпочалася війна Росії з Туреччиною, запорожці з Задунайської Січі масово стали переходити на бік росіян, у Бессарабію.

Командувач російської армії в Молдавії генерал Міхельсон прийняв козаків і сформував з них Усть-Дунайське Буджацьке військо. Після цього із Задунайської Січі вийшло понад 1000 вояків. Як свідчить генерал Ланжерон (командир однієї з дивізій російської армії), загони запорожців того часу брали участь у

воєнних діях. Усть-Дунайське Буджацьке військо існувало недовго (менше року). Олександр I наказав припинити організацію Січі і скасувати все, що було зроблено, оскільки через це в Новоросії «виникли між селянами різні занепокоєння, непокірність і втечі в Молдавію». Цілі села, як зазначає царський рескрипт, знімалися зі своїх місць, щоб приєднатися до запорожців і здобути таким чином козацькі «вольності».

Звичайно, Іван Котляревський, як ад'ютант генерала Мейєндорфа, не міг не бачити цих запорожців, тим більше що влітку 1807 року командувач армії генерал Міхельсон захворів і його обов'язки виконував генерал Мейєндорф. До того ж, восени 1807 року Котляревський, за дорученням генерала Мейєндорфа, розшукував у Буджаку підходящі місця для того, щоб оселити козаків Усть-Дунайського війська. Отже, письменникові довелося бути серед тих, хто безпосередньо клопотався долею запорожців, які вийшли з Туреччини в Росію в 1806—1807 роках. Не виключаємо, що, з огляду на все це, запорожці могли запропонувати, щоб російський офіцер-українець став у них за «старшого».

«Енеїда»

Мабуть, прийшов час ненадовго відірватися від життєвого шляху Івана Петровича Котляревського й, порушуючи хронологічну послідовність, розповісти про його славетну «Енеїду», першу ластівку нової української літератури.

Початок творчої праці над поемою можна визначити на підставі листа письменника до Миколи Гнєдича від 27 грудня 1821 року, в якому він називає «Енеїду» плодом «двадцятишестирічного… терпіння і посильних трудів». Отже, 1794—1795 роки – час, коли Іван Петрович працював домашнім учителем і спілкувався з селянами Золотоніського повіту. Над «Енеїдою» Іван Петрович працював довго: три перші частини вийшли з друку 1798 року, четверта – в 1809 році, п'ята – в 1822 році (І. П. Котляревський писав М. І. Гнєдичу: «…Я как кончил ее, то перекрестился. Что же касается до 6-й, то будет чем полюбоваться»), повністю твір було завершено в 1825—1826 роках. Молодий російський літератор М. О. Мельгунов, якого в 1827 році Іван Котляревський просив домовитися з московськими видавцями про видання всіх шести частин поеми, докладно розповідав у листі до історика й публіциста Михайла Погодіна про своє знайомство з Котляревським: «Він просив мене запропонувати книгарям московським, чи не побажають купити повну його перелицьовану “Енеїду” на одне видання або у вічне і спадкове володіння… Поема ним доведена до кінця; до неї додано словник малоросійських слів і виразів, які зустрічаються в ній; за все це він просить 2000 карбованців… Тут у Малоросії знайдеться багато на неї охочих: малоросіяни читають її завжди з новою, особливою приємністю, а додання двох або, можна сказати, трьох ще невідомих пісень викличе в них нове зацікавлення, і успіх з цього боку вірний. Я також певен, що і всякий освічений росіянин не залишиться байдужим до цього єдиного твору малоросійської словесності». Однак у листі від 12 червня 1828 року він повідомляв Котляревському: «Я декілька разів довідувався й запитував тутешніх книгарів, чи не захочуть купити “Енеїду” вашу і з додатком двох останніх пісень і яку призначать їй ціну. Але багато від неї зовсім відмовлялись, кажучи, що в Росії мало знайдеться охочих до цієї книги, що не інакше як у Малій Росії слід було видати її. Чи не попробувати харківських книгарів? Нового видання вашої “Енеїди” чекають в Малоросії; тому я маю численні докази…». Повністю видано поему було в 1842 році, після смерті письменника. Здійснив це видання професор Харківського й Петербурзького університетів

Ізмаїл Срезневський у Харкові. Павло Житецький писав, що Котляревський «скористався світовою фабулою про Енея і влив у цей старий міх нове вино української народної творчості».

Зміст «Енеїди» запозичений у Вергілія: історія мандрівок троянців, які після загибелі Трої втекли з одним із молодших членів царської родини Енеєм та після різних блукань знайшли нову батьківщину в Італії, де, перемігши тубільського царка Латина, поклали початок пізнішій римській державі. Вергілієва «Енеїда» мала надзвичайно успішне, якщо не тріумфальне літературне життя. Вона на довгий час стала зразком класичного твору. «Щоб до ладу зрозуміти, чого вартий Котляревський в історії громадського руху на Україні, повинні ми якнайбільшу увагу звернути на три моменти в його творчості, а саме: стосунки Котляревського до того ґрунту, на якому зародилась його діяльність, силу його свідомості і, нарешті, її наслідки та вплив на формування національної ідеї й руху на Україні. Характеристика цих моментів і дасть нам відповідь на питання про самостійність, свідомість та вплив Котляревського», – писав про основоположника нової української літератури літературознавець та критик Сергій Єфремов. Зважаючи на це означення, набагато простіше, зрештою, сприймати та осягати і славнозвісну поему нашого класика. Звісно ж, основним джерелом і натхнення, і поетичної форми слугувала для митця тогочасна українська дійсність. Найважливіше ж те, що письменник поставив перед собою досі нечуване завдання – передати її колорит новими творчими засобами. Українські людські типи, реалії побуту, несподівані ситуативні ходи і позиції письменник передавав і відтворював з граничною щирістю й виразністю. Щедрий гумор лише доповнював образну завершеність героїв поеми. За міфологічною сюжетною ширмою чітко проступають культурні й характерологічні обриси тогочасного суспільства. Національна ж особливість характеру українського народу, необорна волелюбність, здатна стерти всі перешкоди на своєму шляху, стали тією світлою ідеєю, що пройняла всю художню структуру «Енеїди». За словами класика українського літературознавства Олександра Білецького, «сила і причина довговічності цього твору – в єдності авторського задуму і стилю. Ця єдність – у надзвичайно життєствердному, оптимістичному стихійно-реалістичному світовідчутті, яким пройнято поему».

Спочатку Іван Петрович не мав наміру публікувати поему – вона поширювалася серед читачів у рукописних копіях, – але в 1798 році її видав у Петербурзі один із любителів українського слова, конотопський поміщик Максим Парпура. Згодом, у 1808

році, книговидавець І. Глазунов повторив це видання. Ці публікації робилися без відома і згоди автора, тому вийшли зі значними огріхами, які не могли не засмутити письменника. Текст мав багато помилок, різних відступів від оригіналу й перекручень, неминучих при багаторазовому переписуванні. Про незадоволення І. Котляревського свідчать і висловлювання автора в передмові до видання поеми 1809 року, підготованого вже ним самим, і своєрідне «покарання» Максима Парпури в тексті «Енеїди» – у виданні, яке контролював уже сам автор, він до третьої частини (великий опис пекла) додав строфу:

Якусь особу мацапуру
Там шкварили на шашлику,
Гарячу мідь лили за шкуру
І розпинали на бику.
Натуру мав він дуже бридку,
Кривив душею для прибитку,
Чужеє оддавав в печать.

Проте ініціатива колезького асесора Максима Парпури, рід якого походить від конотопських дворян, у виданні «Енеїди» заслуговує лише схвалення й подяки нащадків. Хочеться вірити, що його метою була не тільки матеріальна вигода (сам він був досить заможним), бо видання вийшло в Петербурзі з посвятою: «Любителям малоросійського слова». М. Парпура, мабуть, і не знав, хто такий І. Котляревський, живий він чи ні, де перебуває. На обкладинці першого видання було написано: «Енеида на малороссійскій языкъ перелиціованная И. Котляревскимъ». Це видання містило три частини поеми з доданим у кінці адресованим російському читачеві словником під заголовком «Собрание малороссийских слов, содержащихся в “Энеиде”, и сверх того еще многих иных, издревле вошедших в малороссийское наречие с других языков или и коренных российских, но неупотребительных». Властиво, словник на 972 слова є початком коментаря до «Енеїди» і разом з тим помітним явищем української лексикографії кінця XVIII ст. Він став доброю основою для аналогічних словників у всіх подальших виданнях «Енеїди». Завважмо, що поема поширювалася в численних рукописних списках.

Відпрацювавши рукопис трьох перших частин і додавши четверту, вже сам автор у 1809 році видав доопрацьовану поему коштом полтавського поміщика Семена Кочубея. На титулі містилося авторське зауваження – «Вновь исправленная и дополненная противу прежних изданий», а на окремій сторінці –

«Уведомление» автора: «“Энеида, на малороссийский язык переложенная”, в 1798 и 1808 годах была напечатана без моего ведома и согласия. Она досталась господам издателям со многими ошибками и упущениями, случившимися от переписки, и сверх того и издавшие многое в ней по-своему переделали и почти испорченную выпустили под моим именем. Я решился исправить и дополнить прежде напечатанные три части и, присоединив четвертую, издать все вместе.

Благословенное принятие Энеиды от публики будет наградою трудов моих; и ежели она принесет удовольствие читателям, то я поспешу предложить и пятую часть».

Певно, найголовніша ознака й окраса поеми «Енеїда» – це її мова, жива розмовна українська мова, соковита, колоритна, блискуча, народна мова. Справді, дехто називав її «мужичою», не розуміючи письменника, який насмілився писати нею літературний твір! «Педанти, – зазначав сучасник письменника, – здивувались і – замовкли. Жовчні люди схопили цю книгу з наміром потішитись, вилаяти її, знищити зухвалого письменника, але з перших сторінок їхній гнів минув – вони почали сміятися». Звичайно, українську народну мову й раніше використовували письменники, але в інтермедіях, сатиричних віршах та інших незнаних, переважно розважальних творах, де вона була лише засобом пародії, низького стилю. Іван Петрович примусив цей алмаз стати діамантом, засяяти всіма гранями. «Він зробив цю м'яку, виразну, сильну, багату мову мовою літературною, і українська мова, яку вважали тільки місцевою говіркою, з його легкої руки залунала так голосно, що звуки її рознеслися по всій Росії», – зазначав видатний літератор і громадський діяч В. Короленко. Іван Франко в сонеті «Котляревський» написав:

Так Котляревський у щасливий час
Вкраїнським словом розпочав співати,
І спів той виглядав на жарт не раз.
Та був у нім завдаток сил багатий,
І огник, ним засвічений, не згас,
А розгорівсь, щоб всіх нас огрівати.

На відкритті пам'ятника Івану Петровичу Котляревському в Полтаві в 1903 році Михайло Коцюбинський сказав, що «… занедбане й закинуте під сільську стріху слово, мов фенікс з попелу, воскресло знову… і голосно залунало по широких світах із його творів».

Кілька слів про джерела «Енеїди». Уперше «Енеїду» спародійовано в 1547 році: це зробив мантуанець Теофіль

Фоленго. На початку XVII ст. пародійну «Енеїду» створив іспанець Кислю де Альдані, тоді – італієць Джованні Батіста Лаллі («Перелицьована Енеїда», 1633 р.). Опісля француз П. Скаррон видав у 1648—1653 роках твір «Травестійований Вергілій у бурлескних віршах», у якому познущався з класичних богів та героїв і допік фарисеям-святошам. А в 1784—1788 роках з'явилася знаменита травестія німця Алоїза Блюмауера («Вергілієва Енеїда, або Пригоди благочестивого героя Енея»), яка висміювала ченців, забобони, фанатизм і релігійну нетерпимість. Німецьку «Енеїду» переробив російський письменник Микола Осипов («Перелицьована Вергілієва “Енеїда”», 1791—1796 рр.), написавши сатиру на п'яниць і неуків. Щодо походження «Енеїди» Івана Котляревського немає єдиної думки. Одні вчені вважають, що І. П. Котляревський користувався твором М. Осипова, інші – навпаки, що твором І. Котляревського користувався М. Осипов, – у його травестії зустрічаються українізми, згадуються чини, що були тільки в українському козацькому війську, хоч М. Осипов ніколи не був в Україні. Дослідницька суперечка не дала однозначної відповіді на цю тему в 20-х роках XX століття, так що питання запозичень та впливів лишається відкритим. Хай там як, між обома творами є достатня різниця, бо завдання авторів були неоднакові. Не забуваймо, що Котляревському, вихованцеві духовної семінарії, латинська «Енеїда» Вергілія була добре знайома, – ймовірно, користувався він і твором француза Скаррона. Поема І. Котляревського, як помітив ще П. Житецький, – це своєрідний підсумок кількасотлітнього розвитку так званої давньої української літератури, побудований на її засадах, а відтак переповнений мандрівними мотивами давньої української поезії. «“Енеїда” І. Котляревського, – писав відомий шведський учений А. Єнсен, – перевищує набагато своїх попередників і первовзори на полі травестіювання Вергілія. Це справді класичний твір».

Холодний Петербург

У 1808 році, з дуже обмеженими засобами для існування, без необхідних зв'язків і знайомств, капітан у відставці І. Котляревський опиняється на роздоріжжі. Утративши службу, яка була єдиним джерелом прибутку, Іван Петрович відчув себе у скрутному становищі. З «худеньким» гаманцем він подався в Петербург шукати якої-небудь роботи. На той час багато хто з дворян приймав таке рішення: їхав до Петербурга, сподіваючись знайти в столиці якусь добру посаду. Однак без зв'язків і протекцій не так просто було влаштуватися. Скупі свідчення перших біографів проливають трохи світла на цей період у житті Івана Котляревського, – щоправда, деякі факти залишаються й досі нез'ясованими.

Спочатку майже сорокарічний капітан у відставці сподівався на успіх (хоча особливими надіями себе й не тішив), але, побувавши не в одній приймальні численних столичних вельмож, зіткнувшись віч-на-віч з черствістю й байдужістю, швидко розчарувався. Довго штовхався письменник у передпокоях «властителей судеб», писав численні «прошения», але все марно. Усюди на нього дивилися як на злидаря. Нагороди й відзнаки без протекції і зв'язків мало допомагали, а до того ж, очевидно, давалася взнаки й відставка, справжніх причин якої ми не знаємо.

Усе ж Котляревський на якийсь час затримався в Петербурзі, готуючи авторське видання «Енеїди». Не раз доводилося сидіти голодному в холодній і вогкій підвальній кімнаті, яку він винаймав у однієї вдови. У довгі осінні петербурзькі ночі мусив Іван Петрович заощаджувати й на світлі, бо й свічки для нього були задорогі – запалить свічку, щоб почитати якусь книжку або записати нові строфи до четвертої частини «Енеїди», і через дві години мусить гасити. Часто довгими осінніми та зимовими вечорами він сидів у темряві, нічого не пишучи. Фризова шинель була йому і за одяг, і за постіль. Грошей не вистачало – не діставши посади у Петербурзі, повернувся письменник у рідну Полтаву.

Чи жалкував Іван Петрович за всім тим, що не здійснилося в Петербурзі? Чи великі мрії й надії він мав, їдучи до столиці? Про це знав і міг розповісти тільки він. Але можна зробити припущення, що холодна, сіра, сувора столиця так відрізнялася від теплої й сонячної Полтави, що особливих зусиль для віднайдення служби в Петербурзі Іван Петрович і не докладав.

Удома

Невдовзі Котляревський повертається до рідного міста, де в батьківській хаті ще жила його мати. Треба було знайти якесь місце на цивільній службі. Його в рідній Полтаві довелося шукати в приймальнях столичних вельмож. Серед меценатів, які могли допомогти капітанові у відставці, був добре йому знайомий, багатий та впливовий Семен Михайлович Кочубей. Може, завдяки Кочубею, може, кому іншому (кажуть, що Котляревському запропонував посаду генерал-губернатор краю князь Бібіков) Іван Петрович тільки через два з половиною роки після відставки з військової служби (за формулярним списком – 3 червня 1810 р.) був призначений наглядачем Полтавського будинку виховання дітей бідних дворян. (І перебував на цій посаді майже до кінця життя.) Про життя бідних дворян Котляревський знав не з розповідей інших людей, а з власного життя, знав і про потреби й проблеми дітей із таких сімей.

Цей Будинок виховання був заснований у Полтаві за проектом відомого російського письменника Василя Капніста, що виконував деякий час обов'язки директора училищ Полтавської губернії. В організації його відбився вплив ідей Просвітництва. Згідно зі статутом, у цьому закладі могли здобувати освіту не тільки діти збіднілих дворян, а й вихідці з інших суспільних станів, у навчанні вихованців головне місце посідали загальноосвітні предмети – математика, література, географія, також викладали артилерію, фортифікацію, архітектуру, музику, танці тощо. Це була своєрідна бурса при міській гімназії. Служба в цьому закладі захопила Івана Петровича – Котляревський практично вів усе господарство Будинку виховання, адже він мусив піклуватися про забезпечення вихованців усім необхідним. Він відзначився на цій посаді турботливим ставленням до дітей і піклуванням про них: повсякденно дбав, щоб діти були добре одягнені, вчились у сприятливих, комфортних умовах. Гуманне ставлення до дітей, створення всіх необхідних умов для розвитку їх природних здібностей – ось ті педагогічні принципи, яких дотримувався Котляревський у своїй виховній діяльності. Гаряче підтримав Іван Петрович напрям виховання в Будинку, вироблений під впливом В. Капніста. Не випадково один з консервативно настроєних мешканців міста скаржився батькові М. В. Остроградського (який з 1810 року вчився в Будинку) на напрям виховання в цьому закладі: «Про Закон Божий ніхто навіть поняття не має, або краще сказати, чого вчать дітей, і самі не відають». Згодом вихованець М. В. Остроградський стане

видатним математиком, академіком російської та кількох зарубіжних академій, буде приятелювати з Тарасом Шевченком.

У закладі жило щороку 200—250 учнів, на утримання яких виділялися, до слова, мізерні кошти. Іван Петрович, певне, мав хист доброго економіста, бо вмів по-хазяйському розпорядитися навіть малими грошима. Діти мали білизну й «губернські мундири», окремі постелі, добре харчувалися. На заощаджені гроші було побудовано для них лікарню й лазню, а також льодовник для зберігання продуктів; щороку в банк вкладалося до п'яти тисяч карбованців. Ці гроші були призначені тим, хто закінчував гімназію і влаштовувався на службу у військо або якусь канцелярію.

Для позбавлених сім'ї вихованців Будинку Іван Петрович був батьком – суворим, вимогливим і водночас добрим, уважним, справедливим. Він скасував фізичні покарання, на бешкетників і лінькуватих впливав поясненнями, умовляннями. Організовував для дітей різні розваги: виїзди на природу, різдвяні ялинки, колядування й щедрування, а також вистави невеликих п'єс, у яких сам і грав разом з вихованцями, – зокрема комічні ролі. Клопотався й про те, щоб учні одержали достатні знання з різних предметів, були добре вихованими, людяними, вміли поводитися в товаристві. Вихованці його дуже любили й шанували. Задоволений своєю роботою був і сам Котляревський. М. Новиков у листі до друга писав: «Чиновник цей в колі вихованців є поважливим і строгим батьком, нагорода трудів його відбита завжди на обличчі його, задоволення внутрішнє і схвалення совісті видно у всіх рисах його. І він оскільки строгий в управлінні вихованцями, остільки дбайливий про доставления їм приємності». Виховний заклад, керований Котляревським, мав добру славу серед полтавців, і батьки охоче віддавали до нього своїх дітей.

Перебуваючи в 1817 році в Полтаві, цар Олександр I відвідав Будинок виховання. За добре ведення справ («за деятельность и усердие его», як було зазначено в грамоті, «коими улучшил сие заведение») цар нагородив Івана Петровича Котляревського чином майора, пенсією в 500 карбованців щорічно та діамантовим перснем.

До глибокої старості працював Котляревський на посаді наглядача Будинку виховання дітей бідних дворян. Саме про цей період педагогічної діяльності Івана Котляревського йдеться у відомій повісті Тараса Шевченка «Близнецы». Розповідаючи про різні життєві долі двох братів, Т. Шевченко використав особисті враження від подорожі до Полтави навесні 1845 року. Він тоді, як відомо, написав кілька акварельних малюнків, зокрема «Будинок

І. Котляревського в Полтаві». Про Івана Петровича тоді ще були свіжі спомини в багатьох полтавців.

Отже, Тарас Шевченко зміг у повісті не тільки розповісти про щиро людське ставлення Котляревського-педагога до своїх вихованців, про велику виховну силу прикладу передового наставника (за сюжетом повісті, під щоденним впливом автора «Енеїди» гімназист Саватій сформувався як чесна, чуйна, скромна особистість), але й залишити для нащадків психологічно переконливий портрет Котляревського – привітної й доброї літньої людини.

Ополчення

У зв'язку з навалою наполеонівських військ у Росію Івана Петровича на якийсь час було відірвано від виховної діяльності. Йому як офіцерові було доручено сформувати козацький кінний полк. У серпні 1812 року, за дорученням генерал-губернатора Я. Лобанова-Ростовського, Котляревський зібрав 5-й козачий полк у м. Горошині (Хорольського повіту). Це доручення письменник успішно виконав за 17 днів, замість призначеного місяця, за що одержав монаршу подяку. Успіхові справи, безумовно, сприяло патріотичне піднесення мас: народ, як свідчив сам Котляревський, вступав «в казаки с удовольствием, охотностию и без малейшего уныния». До того ж генерал-губернатор Лобанов-Ростовський, згадуючи традиції давнього козацтва, клопотався про увільнення козаків від рекрутської повинності і про встановлення для них служби в місцевому козацькому війську. За три дні було прийнято 200 осіб зі зброєю, одягом, кіньми. Самим козакам доводилося готувати провіант для далекого походу. Саме про формування цього полку йдеться в одній із частин «Енеїди»:

З гаряча часу, перші три дні,
Зносили всяке збіжжя, злидні
І оддавали все на рать:
Посуду, хліб, одежу, гроші
Своей отчизни для сторожі,
Що не було де і дівать.

Наприкінці серпня 1812 року, як свідчить лист Котляревського до генерал-губернатора Я. Лобанова-Ростовського, полк було сформовано. А вже на початку вересня козаки-ополченці через Лубни, Пирятин, Прилуки ідуть до Борзни, а звідти, після короткого перепочинку, направляються до Калуги й Тули.

Хоча й не збереглося документальних даних про безпосередню участь полтавських козаків у боях з французами, проте відомо, що головнокомандувач російської армії Михайло Кутузов направляв полтавських і чернігівських ополченців на визволення Білорусії від ворога. Патріотичне піднесення широких народних мас, їхню готовність захистити вітчизну поет прекрасно передав в останніх частинах «Енеїди», їх писано під впливом безпосередніх вражень від боротьби з наполеонівськими військами:

Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть.
Там грудь сильніша од гармат.

Пізніше з'явилася сенсаційна вигадка, ніби під час війни 1812 року письменник залишає штатську службу і знову вступає на військове поприще. Нібито він, відмінно сформувавши 5-й козачий полк, командував ним весь час протягом війни з Наполеоном, став відомим як непереможний козак і великий патріот. Насправді ж участь Івана Петровича у війні полягала лише в формуванні 5-го козачого полку й у виконанні інших військових доручень (навесні 1813 року він їздив з депешами Лобанова-Ростовського в головну квартиру російської армії в Дрезден, наприкінці 1813 року і влітку 1814-го – двічі у Петербург). Та ці завдання переривали його педагогічну діяльність на відносно короткий час. До того ж, як розповідають сучасники, Іван Петрович і тоді переймався долею своїх вихованців: «Бедные дети, до сего пользовавшиеся отеческими нашими попечениями, теперь оставленные без должного призрения, потерпеть могут», – писав він Лобанову. Над усе його хвилювало, що вихованці залишаться без зимової одежі. Про дбайливість його як керівника гімназійного пансіону повідомляє й редактор «Отечественных записок» П. Свиньїн, який відвідав Полтаву в 1830 році: «При гімназії є благодійний заклад, або пансіон… На казенних вихованців відпускається тільки по 100 карбованців, і при всьому тому діти утримуються дуже добре, одягнені чепурно в губернські мундири, постелі у них чисті, всіх речей є запасний цейхгауз! Секрет цей полягає в порядку і невсипущому піклуванні директора цього закладу Івана Петровича Котляревського».

Театральна діяльність

Незабаром після війни розгорнулась театральна діяльність Котляревського. Івану Петровичу належить велика заслуга у пожвавленні культурного життя в Полтаві. Ще з самого початку своєї діяльності в Будинку виховання дітей бідних дворян він організовував театральні вистави за участю вихованців. Він брав також активну участь у влаштуванні аматорських домашніх вистав, виконуючи ряд комічних ролей у популярних тоді п'єсах Княжніна. У 1816 році Івана Петровича було призначено директором Полтавського театру. Обов'язки директора, як і всі інші свої обов'язки, Котляревський виконував сумлінно: він приділяв багато уваги поліпшенню побутових умов артистів, підвищенню їх майстерності, обладнанню сцени. Іван Петрович багато сил і уваги віддав справі піднесення культури сценічної майстерності в рідному місті. Завдяки заходам Котляревського полтавці змогли переглянути все краще, що мав тоді у своєму репертуарі російський драматично-музичний театр: п'єси Дениса Івановича Фонвізіна, Якова Борисовича Княжніна, Василя Васильовича Капніста, Олександра Сергійовича Грибоєдова. Як директор театру Іван Петрович багато допомагав артистам. Молодший брат великого артиста, А. С. Щепкін, розповідав у своїх спогадах, що Котляревський піклувався про «домашнє влаштування акторів», про «зручні казенні квартири» тощо. Особливо ж цінною для театру була постійна увага директора до художньої майстерності, досконалості в постановці сценічних творів.

У 1818 році на запрошення генерал-губернатора князя Миколи Рєпніна з Харкова до Полтави прибуває група акторів з театральної трупи Штейна, в складі якої працював і Михайло Семенович Щепкін (1788—1863). Іван Петрович відвідує репетиції і вистави трупи, подає свої поради й рекомендації щодо поліпшення вистав, часто удосконалює тексти п'єс, заміняючи невдалі репліки й навіть цілі сцени. Одним словом, головний директор театру, по суті, був і здібним, вдумливим режисером. А. С. Щепкін згадує: «Як тільки потрібно було переробити або змінити яке-небудь місце в п'єсі, він зараз же придумував нові розмови або вирази, які цілком заміняли ті незручні місця, особливо у віршах: він дуже добре володів версифікацією».

Саме за часів Котляревського остаточно склався основний репертуар і характерна гра М. Щепкіна, що згодом забезпечили йому велику театральну славу. Котляревський одразу ж зрозумів усю небуденність таланту Михайла Щепкіна. Він близько

сходиться з актором-кріпаком, щиро прагне поліпшити його долю. Чотири роки (1818—1821) у житті і творчій діяльності І. Котляревського позначені щирою дружбою з талановитим актором, основоположником сценічного реалізму в російському театрі Михайлом Щепкіним. Спільна театральна діяльність Котляревського й Щепкіна протягом чотирьох років дала значні культурницькі результати: Полтавський театр став провідним в Україні, про нього ширилася добра слава.

Михайло Щепкін швидко став улюбленцем полтавської публіки. З перших же днів перебування майбутньої зірки сцени в Полтаві почалися заходи щодо викупу його з кріпацтва. 26 липня 1818 року була влаштована вистава «в нагороду таланту актора Щепкіна для заснування його долі». У цій справі, як свідчив у спогадах сам М. С. Щепкін, брали участь М. Новиков як правитель канцелярії М. Рєпніна й І. Котляревський як директор театру. Як писав Максим Рильський:

Він ревно клопотався,
Щоб викупити Щепкіна з неволі,
Як потім для Шевченка молодого
Робили те Жуковський і Брюллов.

Через те, що значну частину викупної суми вніс сам князь М. Рєпнін, купча була складена на нього, і М. С. Щепкін, викуплений за 8000 карбованців, з осені 1818 року формально вважався кріпаком князя Рєпніна. Цілковите звільнення актора від кріпосної залежності відбулося лише в 1821 році за допомоги історика Дмитра Бантиша-Каменського.

Для того-таки Полтавського театру Іван Петрович написав свої п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», які в 1819 році і були поставлені тут на сцені.

Біографи свідчать, що І. Котляревський усіма силами сприяв розвиткові акторського таланту М. С. Щепкіна і для нього створив ролі у своїх п'єсах. Про появу «Москаля-чарівника» Івана Котляревського на сцені О. В. Терещенко писав: «Цей “Чарівник” знаменний ще як п'єса, в якій блискуче виявився талант народного артиста М. С. Щепкіна. Багато з полтавців пам'ятають, як Щепкін у бідному театрі зачаровував усіх. Розкриттям свого хисту у виконанні ролей з народного життя він зобов'язаний Котляревському, який бачив у ньому першокласного артиста; передбачення його виправдалось».

Котляревський, який заходився «підіймати» театр, звичайно, мусив займатися грошовими справами. 15 жовтня 1818 року він писав до Рєпніна: «Сборы по театру здесь так малы, что жалованье

за сентябрь не всем еще актерам выдано. В один вечер в театр пришли только четыре зрителя, взносу сделали 14 рублей, и я принужденным нашелся отказать в спектакле. Теперь у нас и погода прекрасная, хотя с холодным ветром; что же будет с нашим театром, когда сделается ненастье?»

Турботи Івана Петровича про театр, безумовно, сприяли його процвітанню і знайшли визнання з боку громадянства. «Піклування, яке ви виявили про тутешній театр, – писав Рєпнін до письменника в травні 1820 року, – здобуло йому схвалення публіки і доконче потрібне для його благоустрою».

Саме в пору активної театральної діяльності Іван Петрович зробив російськомовний переспів вірша давньогрецької поетеси Сапфо «Ода Сафо». Цей твір було надруковано в 1843 році. На жаль, про нього не дуже часто згадують, але ж любовна лірика Сапфо чомусь саме в 1817 році надихнула Котляревського перекласти:

Увижу лишь тебя, жар в теле ощущаю,
Палящий льется огнь по жилам всем моим;
Душа смущается, предавшись чувствам сим,
Язык немеет мой и слова дар теряю.

«Наталка Полтавка»

«Багато води утекло в море забуття; в протяг такого довгого часу тисячі драматичних п'єс спочивають вічним сном, забуті навіки, а “Наталку” вивчили напам'ять мало не всі слухачі… Здавалося би, й “Наталці” пора спочить, а вона невгамовно лунає на сцені дивно милими піснями і буде лунать довго, довго…» – писав про «Наталку Полтавку» драматург і актор Іван Карпенко-Карий. Не можна, згадуючи про театральну діяльність Івана Петровича Котляревського, обійти увагою його драматичні твори.

Мабуть, немає в Україні людини, яка не знає сюжету «Наталки Полтавки»… Зміст твору традиційний: сільська дівчина Наталка кохає бідного парубка Петра, який, сподіваючись врешті побратися з нею, вже чотири роки блукає як заробітчанин на чужині, а в цей час виборний Макогоненко сватає до неї возного Тетерваковського і мати вмовляє Наталку погодитись вийти заміж за багатого возного; але повертається Петро, й возний навіть сам допомагає з'єднанню щасливих закоханих. Іван Петрович писав у листі до М. Гнєдича (у 1821 році), що «Наталка Полтавка» «прийнята досить добре в Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях».

«Наталка Полтавка» – перший драматичний твір нової української літератури, сила і чарівна краса якого, за словами того ж Карпенка-Карого, «в простоті, в правді і, найголовніше, – в любові автора до свого народу, любові, котра з серця Івана Петровича Котляревського перейшла на його твір». І. Котляревський створив водевіль не лише з огляду на бідність театрального репертуару (йдеться саме про українські п'єси): є ще одна причина, що спонукала Івана Петровича якнайшвидше взятися за перо і створити драматичний твір… 15 травня 1812 року в покоях російської імператриці князь О. Шаховський виставив свій водевіль «Казак-стихотворец», в якому йшлося про українського поета початку XVIII ст. Семена Климовського. Музику до п'єси заранжував з російських та українських пісень відомий капельмейстер Кавос. І хоч п'єсу було написано дуже поганою українською мовою, а автор зовсім не дбав про реальне зображення українського народу, виводячи своїх героїв як схематичних «пейзан», п'єса мала великий успіх. Сам О. Шаховський був родом із Твері й тільки перед смертю відвідав Харківщину, а доти в Україні й не бував, цікавився нею задля екзотики. На полтавській сцені харківською трупою була виставлена п'єса «Казак-стихотворец». Не знаючи ні побуту, ні минулого України, ні мови, автор допустився багатьох помилок і

перекручень етнографічного та історичного характеру, псевдонародними були й «українські» пісні. Персонажі говорили такою мішаниною російських і спотворених українських слів, що її важко було й зрозуміти. Побачивши один раз цю виставу, полтавці вдруге не захотіли її дивитися. «Чого йти в кіятр? – говорили вони. – Хіба щоб слухати, як за наші гроші да нас ще будуть лаяти?» У журналі «Украинский вестник» за 1817 рік зафіксоване промовисте свідчення одного з глядачів вистави «Казака-стихотворца» в Полтаві: «Що це за твір? Будучи росіянином, я бачу, що ця п'єса – не російська; проживаючи на Україні п'ять років уже, не впізнаю жодного малоросійського характеру в особах діючих… У С. – Петербурзі, кажуть, мучились бідні – найкращі актори нашої Мельпомени – над вимовою малоросійських слів; тут природні малороси мучились над тими ж словами». Один з радянських літературознавців зауважував: «… п'єса Шаховського – це анекдот із життя, побуту і епохи, маловідомих або зовсім не відомих автору, п'єса Котляревського – це творіння народного поета, взяте з глибин народного життя».

У своїй п'єсі Котляревський вирішив правдиво відтворити життя й побут українців. «Наталка Полтавка» набула великої популярності у глядачів і читачів. Сценічне життя п'єси почалося в рік написання, тобто у 1819 році, коли вона зі спеціального дозволу князя Рєпніна була поставлена на сцені Полтавського театру. І, звичайно ж, грав у «Наталці Полтавці» незабутній Михайло Щепкін, для якого й була написана роль возного Тетерваковського. Для подальших вистав треба було цензурного дозволу, а проте М. Щепкін захотів поставити цю п'єсу на свій бенефіс у Харкові. Григорій Квітка-Основ'яненко порадив йому оголосити якусь давню п'єсу, а перед днем бенефісу, пославшись на нездужання якогось актора, просити зіграти «Наталку Полтавку», річ уже дозволену для постановки. І справді, в такий спосіб мешканці Харкова вперше побачили ще не дозволену п'єсу, якій судилася згодом гучна слава. 21 січня 1821 року «Наталка Полтавка» була поставлена в Харківському театрі. А перший її друк було здійснено заходами професора Харківського й Петербурзького університетів Ізмаїла Срезневського у 1838 році в «Украинском сборнике». Вісімнадцять років у сотнях списків ходила вона по всій Україні та за її межами – часто без прізвища автора. На щастя, Іван Петрович незадовго до смерті побачив свою п'єсу надрукованою. І. Срезневський, видаючи «Наталку Полтавку», назвав її «не тільки одним із перших книжно-народних творів України, але разом і першою збіркою пам'яток української народності, зразком для всіх наступних».

Але з виданням та постановками п'єс Івана Петровича не все

було так легко й просто, як здається. Після перших вистав вони увійшли в репертуар трупи Штейна й були представлені на сценах у багатьох містах України. Івану Петровичу, як раніше з приводу видання «Енеїди», й тут довелося скаржитися на порушення його авторських прав. У 1829 році автор звернувся з листом до полтавського поліцмейстера Манжоса, в якому скаржився: «Содержатель странствующей труппы, иностранец Йван Штейн, разъезжая по ярмаркам, бывавшим в разных городах разных губерний, с подвижною своею труппой, играет на театрах сочиненную мною в 1819 году малороссийскую оперу в двух действиях под названием “Полтавка” без моего согласия и позволения. Мне неизвестно, как и откуда он ее достал, но я удостоверен в том, что он пользуется непозволительно чужим добром, а моя опера Штейном не благоприобретена». Послався далі на устав про цензуру 1822 року, Котляревський просив: «… остановить содержателя труппы иностранца Штейна от нанесения мне и на дальнейшее явной обиды… оперу “Полтавку” и музыку к ней приказать, отобрав у Штейна, отдать мне. Обязать его, чтобы он ни на каком театре оперы «Полтавки» ни другой какой-либо моего сочинения не играл и не выпустить его, Штейна, из Полтавы, пока не разочтется со мной за представление в разных городах моей оперы около десяти лет».

Композиція п'єси проста, дія розвивається надзвичайно легко, природно, без зайвих сцен і картин, її яви органічно поєднані між собою. «Наталка Полтавка» була новаторським твором і щодо використання народних пісень як важливого композиційного чинника, й водночас прийому реалістичної характеристики дійових осіб. Народна пісня чітко відтінила національні характери персонажів. За словами І. Срезневського, «Наталка Полтавка» мала великий вплив «на вивчення української народності, можна сказати, пробудила його» і продовжує залишатися прекрасним взірцем літературного освоєння скарбів народної поезії. Іван Петрович Котляревський ввів до своєї п'єси 22 пісні! Дослідники його творчості виділяють 4 групи пісень. Першу групу становлять народні пісні, записані чи опубліковані ще до появи «Полтавки». Це пісні «Ой під вишнею, під черешнею», «У сусіда хата біла», «Та йшов козак з Дону, та з Дону додому». Але і до народних пісень Іван Петрович підійшов творчо: одні він скоротив, інші переробив відповідно до конкретних ситуацій п'єси, а до пісні «Гомін, гомін по діброві» додав своє закінчення. Другу групу становлять оброблені народні пісні. Третю – перероблені літературні твори. Пісня «Всякому городу нрав і права» написана на основі вірша (однойменна десята пісня зі збірки «Сад божественних пісень») Григорія Сковороди, але

перероблена так, що характер возного, який її виконує, повністю в ній розкривається:

Всяк, хто не маже, то дуже скрипить,
Хто не лукавить, то ззаду сидить;
Всякого рот дере ложка суха —
Хто ж єсть на світі, щоб був без гріха?

Є в п'єсі і власні твори Івана Котляревського, написані у повній відповідності з духом народної лірики. Це перша пісня п'єси «Віють вітри, віють буйні», а також «Ой мати, мати! Серце не вважає», «Підеш, Петре, до тієї». Одну з останніх пісень твору – «Ой я дівчина Полтавка» – також написав Іван Петрович Котляревський:

Ой я дівчина Полтавка,
А зовуть мене Наталка:
Дівка проста, не красива,
З добрим серцем, не спесива.

Коло мене хлопці в'ються
І за мене часто б'ються,
Но я люблю Петра дуже,
А до других мені байдуже.

Усі ці пісні є не тільки окрасою твору чи вставним додатком для розваги. їхня роль насамперед характеротворча, вони відіграють важливу роль у характеристиці персонажів, підкреслюють їхні настрої, розкривають душу, вдачу та внутрішній світ.

Популярності п'єси сприяли чудова музика Миколи Лисенка та майстерна гра акторів. Першою в ролі Наталки виступила артистка Катерина Нальотова. Велике враження на глядачів справляв М. С. Щепкін. У 1845 році у Тифлісі Макогоненка грав Іван Драйсіг. І то настільки майстерно, що один із рецензентів писав, що І. Драйсіг грав виборного так гарно, так натурально, що щирі полтавці визнали б його за свого родича. Та найповніше краса п'єси розкрилася в грі труп Марка Кропивницького, Михайла Старицького, Миколи Садовського і Панаса Саксаганського. Роль Наталки тут виконувала знаменита Марія Заньковецька. Потім – Марія Садовська-Барілотті, Єфросинія Зарницька, Оксана Петрусенко.

Із Полтави п'єса пішла у великий світ. її дивилися в

Петербурзі й Москві, Казані й Києві, Чернігові й Тифлісі. У 1839 році журнал «Отечественные записки» відзначав: «“Наталку Полтавку” грали в Полтавському театрі не раз, не десять, не сто разів – і театр завжди був повний, захоплення було запальне, оплескам не було кінця». «Наталку» грали все частіше й частіше, дивилися її завжди охоче, і зали кожного разу були переповнені. Газети писали, що «…у Єлисаветі “Наталка” виставлена була в залі дворянського собранія шість разів: три рази вдень і три рази увечері, при повнісіньких зборах».

У 1886 році трупа М. Кропивницького три місяці грала в Петербурзі, поставивши «Наталку» двадцять разів. І кожного разу – сила людей, і кожного разу – надзвичайний успіх. В. Бєлінський у рецензії на виступи Михайла Щепкіна в Петербурзі в 1844 році писав, що, коли «нарешті в останній раз піднялася завіса й почалися сцени з “Наталки Полтавки” захоплення публіки доходило до найвищого ступеня». Заслужений артист України Л. Сабінін, який протягом 60 років артистичного життя часто брав участь у виставах «Наталки Полтавки», згадував: «Мені доводилось виступати на Кавказі, в Сибіру, на Далекому Сході – і всюди успіх… Пам'ятаю, як в Єнісейську вистава обернулась у велике урочисте свято».

З газетних повідомлень про вистави «Наталки Полтавки» можна довідатися про похід полтавської дівчини по малих і великих сценах Кубані й Казахстану, Білорусії й Молдови, Литви і Грузії. Популярна «Наталка Полтавка» і в країнах Західної Європи, в Америці. І сьогодні п'єса чарує всіх своєю красою, соковитою мовою персонажів, чарівними піснями, незабутніми характерами дійових осіб п'єси, досконалою грою акторів.

«Наталка Полтавка» була настільки популярною, що її почали переробляти! Одна петербурзька газета писала в 1846 році: «Сотні копій її ходять і тепер по всій Україні, народ засвоїв пісні, що написав І. Котляревський, і багато є осіб, що всю п'єсу знають напам'ять». П'єса викликала ряд наслідувань, з яких найвидатніше було «Чорноморський побит на Кубані між 1794 і 1796 роками» Якова Кухаренка. Пізніше цю п'єсу переробив Михайло Старицький, і вона міцно ввійшла в репертуар українського побутового театру. У 30-х роках з'явилась анонімна п'єса «Любка, чи Сватання» – перша віршована п'єса в новій українській драматургії. Мотиви «Наталки Полтавки» в ній виразно відчутні – так само, як і в іншій анонімній п'єсі – «Купала на Йвана» – і в творі К. Тополі «Чари» (цензурний дозвіл 1834 р.).

У 1848 році переробив «Наталку Полтавку» Іван Озаркевич із Коломиї. Він опублікував твір у Чернівцях під заголовком «Дівка на виданні, або ж На милування нема силування» (видано

латинкою). Пристосувавши полтавські події до Коломиї (наприклад, у пісні «Ой видно шляхи полтавськії» співалося «видно шляхи коломийські»), автор змінив трохи й партію возного, котрий заговорив, як галицький панок. Мову оригіналу було підігнано до покутського діалекту. П'єсу виставлено 1848 року у Львові; в Коломиї перша вистава переробленої «Наталки Полтавки» викликала нечуваний успіх. Глядачі досі нічого не чули про автора. Після вистави залунали вигуки «Автора, автора!». Через те, що глядачі не замовкали, один з акторів вийшов на сцену, щоб пояснити зібраним, що автор якраз 10 років тому помер, але публіка прийняла його за автора й заглушила його слова бурхливими оплесками. Акторові не залишалося нічого іншого, як уклонитися й піти зі сцени. Отак виник анекдот, що Іван Котляревський побував 1848 року в Коломиї.

«Москаль-чарівник»

Великий успіх мав свого часу й «Москаль-чарівник». П'єса була написана, очевидно, слідом за «Наталкою Полтавкою» й поставлена на сцені Полтавського театру в 1819 році.

В основу твору було покладено анекдотичний сюжет: до Тетяни, за відсутності її чоловіка-чумака, вчащає канцелярист Финтик; якраз коли Тетяна із залицяльником збираються вечеряти, повертається Тетянин чоловік, Михайло Чупрун; москаль-постоялець, що підслухав розмову Тетяни з Финтиком, вдаючи із себе чарівника, за допомогою «чар» знаходить страви, що жінка їх заховала, та «чорта» – Финтика, якого й виганяє з хати. Ще 1898 року історик української літератури М. Дашкевич помітив: сюжет, який ліг в основу п'єси Івана Котляревського «Москаль-чарівник», мав широке розповсюдження, – так, відомо, що в 1760 році вже грали французьку комічну оперу «La soldat magicien». Ця опера була дуже популярна у XVIII ст., її двічі перекладали німецькою мовою, а 1785 року її було поставлено чеською. Окрім того, в ті часи ходило багато народних оповідань з подібним сюжетом і з тими ж колізіями, які є і в п'єсі Котляревського, – тільки немає в тих оповіданнях солдата. Подібну тему обробив і український драматург Василь Гоголь (батько Миколи Гоголя) у п'єсі під заголовком «Простак, або Хитрощі жінки, перехитрені москалем» і зробив це, можливо, під впливом І. Котляревського, хоч зберігся переказ, що героями твору В. Гоголя були чоловік і жінка, які насправді жили в домі Трощинського, де й виставлялася п'єса В. Гоголя.

Цікаво, що в 40-х роках XIX ст. з'явився ще й галицький «Москаль-чарівник», що його написав Степан Петрушевич, а це сталося ще до опублікування твору Котляревського. П'єса звалася: «Первописна опера. Муж старий, жінка молода. Домова забавка в однім дійствії з громадських повісток уложена». Сюжетом обидві п'єси дуже близькі, хоч художня обробка І. Котляревського незрівнянно вища, ніж Петрушевичева.

Сценічна історія «Москаля-чарівника» Котляревського нерозривно пов'язана з діяльністю Михайла Щепкіна: роль Михайла Чупруна була його найулюбленішою, тому він зберігав її в своєму репертуарі до кінця сценічної діяльності. Він ставив п'єсу на свої бенефіси в Москві в Малому театрі, виступав у ній під час численних гастролей. Описуючи прощання великого артиста з петербурзькою публікою під час гастролей у 1844 році, В. Бєлінський зазначав: «…Щепкін, зворушений і схвильований, як би зрозумівши сумне почуття публіки, затримав ще на мить

хвилину розставання й заспівав ці чудові своєю простотою і грацією куплети з п'єси “Москаль-чарівник”, якими протягом свого перебування в Петербурзі завжди чарував публіку… Неможливо описати захоплення вдячних глядачів».

З того часу, як женився,
Я ніколи не журився.
Ой чук, Тетяна,
Чорноброва, кохана.

За Тетяну сто кіп дав,
Бо Тетяну сподобав.
Ой чук, Тетяна,
Чорноброва, кохана.

Як Тетяна засміється,
В душі радость оддається.
Ой чук, Тетяна,
Чорноброва, кохана.

«Москаль-чарівник» був виданий уперше в альманасі «Украинский сборник» (1841) І. Срезневським. Участь у цьому виданні брав і Михайло Щепкін, як видно з одного листа І. Срезневського. У 1839 році, коли готувалось видання п'єси, Срезневському довелося виїхати за кордон. У листі до матері він розповідає: «Щепкін пристрасний любитель усього малоросійського. Я передав йому “Москаля-чарівника”. Він видає його як другу книжку “Украинского сборника”, і Гоголь буде держати коректуру, а видавши, поставить на малоросійському театрі». Щодо участі Миколи Васильовича Гоголя у виданні п'єси, то справа, очевидно, обмежилась тільки наміром, бо під час приїзду в Росію з-за кордону в 1839—1840 роках письменник хворів і мав багато інших клопотів.

«Любов до істини»

У 1818 році Іван Петрович став членом масонської ложі «Любов до істини». На цей час припадає тісна дружба українського письменника з декабристом Михайлом Миколайовичем Новиковим, який служив у Полтаві управителем канцелярії генерал-губернатора князя М. Рєпніна. Один з організаторів товариства «Союз благоденства», палкий прихильник республіканського ладу, М. Новиков у 1818 році й увів Котляревського в засновану ним того ж року масонську ложу «Любові до істини», очевидно, готуючи його до вступу в товариство. М. Новиков, який був у цій ложі керівним майстром, багато разів натякав, що в масонстві тільки теорії, треба шукати практику.

Відомо, що масонство як релігійно-етичний рух, виникнувши спочаткув країнах Західної Європи, в 30-х роках XVIII ст. поширилося також у Росії. Прихильники цього руху, головно представники феодальної аристократії, а також забезпечених буржуазних верств, об'єднувалися в так звані ложі. Програму масонів складали заклики до морального удосконалення людей, об'єднання їх на засадах братерської любові. В окремі історичні періоди деякі масонські ложі були опозиційними щодо державного ладу. Відома річ, що склад масонських лож у Росії в першій чверті XIX ст. був неоднорідним за своїми політичними прагненнями. Через ложі «Обраного Михайла», «З'єднаних друзів», «Трьох доброчинностей», «З'єднаних слов'ян» проводили свою діяльність таємні політичні товариства, бо в складі всіх цих лож діяли декабристи. Пестель, Рилєєв, Муравйов-Апостол, Волконський, С. Трубецькой і багато інших дворян-революціонерів брали участь у діяльності масонських лож, провадячи через них пропаганду своїх ідей, вербуючи через них нових членів у склад таємних політичних товариств.

Ложа «Любові до істини» існувала недовго, всього близько року. Навесні 1819 року її за царським розпорядженням було закрито (а через три роки в Росії було заборонено всі масонські ложі). Папери ложі були знищені після смерті М. Новикова, отже, цілком відтворити спрямування її роботи, завдання, які ставили перед собою її члени, неможливо. Проте й ті уривчасті відомості, які є про цю ложу, певною мірою характеризують її. Відомості про ложу «Любові до істини» знову випливли на світ під час слідства над декабристами – вони розкривають таємниці її діяльності.

У січні 1826 року військовий міністр Татищев повідомив М. Рєпніна про розпорядження царя заарештувати і надіслати в

Петербург як колишніх членів ложі М. М. Новикова, В. Л. Лукашевича, В. В. Тарновського, С. М. Кочубея. Князь Рєпнін розіслав чиновників для арешту названих осіб і окремо призначив чиновника для трусу в селі Тагамлику, де мали бути папери М. Новикова. Але виявилось, що ці папери зникли. Самого М. Новикова під час слідства над декабристами серед живих уже не було, проте ім'я слідчим довелося не раз чути і згадувати. Відомий «Алфавіт декабристів», складений у 1827 році керівником справ слідчої комісії О. Боровковим, подав про нього такі відомості: «Новиков – колишній правитель канцелярії малоросійського генерал-губернатора князя Рєпніна. Помер. Він був серед перших, хто подав думки про заснування в Росії таємного товариства й заснував таке. Матвій Муравйов-Апостол показав, що Новиков заснував у Полтаві масонську ложу, яка була таким собі розсадником для таємного товариства, і до неї приймав малоросійських дворян…» Згадується в цьому «Алфавіті» й Іван Петрович: «Котляревський. Малоросійський дворянин. Матвій Муравйов-Апостол, між іншим, назвав Котляревського серед членів “Малоросійського товариства”. Але за розвідуваннями комісії виявилось, що “Товариства” цього ніколи не було, а тому показання про Котляревського залишено без уваги».

Небагато до нас дійшло і відомостей, що висвітлили б характер дружніх стосунків між М. Новиковим та І. Котляревським. Що за людина був цей Михайло Миколайович Новиков? І. Сердюков, що служив у канцелярії М. Рєпніна з 1824 року, згадував про М. Новикова: «Правителів перебувало при мені чимало: 1-й Микола Михайлович Новиков, надвірний радник, розумник і декабрист, якого спіткала б доля Пестеля й інших нещасних, коли б не помер». Сердюков, який почав служити в канцелярії генерал-губернатора фактично після смерті Новикова, все ж намагався згадати про нього в своїй автобіографії як нібито про свого першого начальника; пишучи ж через кілька десятків років, переплутав ім'я й по батькові. Михайло Миколайович Новиков (1777—1822) в останні роки свого життя (в 1816—1822 рр.) був правителем канцелярії генерал-губернатора М. Рєпніна й одним з найактивніших членів таємних товариств свого часу. Після Вітчизняної війни 1812 року він увійшов у зв'язок з таємним республікансько-аристократичним товариством «Орден російських рицарів». У 1816 році, зразу ж після виникнення «Союзу порятунку», Новиков вступив у це товариство й виявив тут значну активність. Переїхавши до Полтави, він став одним із засновників і активних діячів «Союзу благоденства». Новиков був одним із активних членів масонської ложі «Обраного Михайла»,

яка була організаційно зв'язана з «Союзом порятунку» і «Союзом благоденства». Федір Глінка, активний діяч обох названих товариств, на допиті в справі декабристів показав, що він познайомився з Новиковим у ложі «Обраного Михайла» й той залучив його в «Союз порятунку». М. Новиков виступав і як активний учасник периферійних органів «Союзу благоденства», так званих «вільних товариств».

Ясна річ, що, заснувавши в Полтаві масонську ложу, Новиков діяв у тому ж напрямі, що і в «Союзі благоденства». Відомий декабрист М. Муравйов-Апостол, що був ад'ютантом генерал-губернатора М. Рєпніна (в 1818—1822 рр.), говорив про Михайла Новикова: «В Полтаві він заснував ложу, що служила розсадником таємного товариства. Він у неї приймав дворянство малоросійське, з числа якого найздібніших улаштовував у товариство, що звалось “Союз благоденства”».

Збереглися деякі дуже цікаві матеріали, що проливають світло на стосунки Михайла Новикова й Івана Котляревського. Це, по-перше, лист Новикова до секретаря «Вільного товариства любителів російської словесності» А. О. Нікітіна і, по-друге, уривок зі спогадів Стебліна-Камінського.

Лист Новикова написано в листопаді 1818 року, тобто в ті часи, коли зв'язки його з Іваном Котляревським могли бути особливо приязними через спільну діяльність в ложі «Любові до істини». Дякуючи за обрання його членом-кореспондентом, Новиков запевняє, що, «беручи найживішу участь у благові й честі… батьківщини», буде «старанно виконувати всі доручення цього товариства». Для початку здійснення тих завдань, які він може виконати для товариства, Новиков подає деякі загальні відомості про виховні заклади в Малоросії (включаючи сюди Полтавську й Чернігівську губернії), і, виділяючи з них Полтавський будинок виховання дітей бідних дворян, значну частину листа присвячує дуже прихильній і теплій характеристиці Івана Петровича Котляревського як взірцевого вихователя, як людини, що виконує свої службові обов'язки зі «зразковою старанністю». Як член «Союзу благоденства» він вважав діяльність на освітній ниві служінням батьківщині. Одним із завдань членів «Союзу благоденства», за статутом, було приносити користь справі виховання молодого покоління. Лист Новикова дає підстави вважати, що Котляревський-педагог у своїй діяльності являв собою взірець втілення тих вимог, які висував «Союз благоденства» в галузі освіти. Тож цілком зрозуміло, що М. Новиков прагнув звернути увагу своїх петербурзьких друзів на Івана Котляревського як людину, що може бути корисною для їхньої спільної справи.

Цікаві свідчення залишив і С. Стеблін-Камінський. Розповідаючи про події 1825 року, він відзначав, що Іван Котляревський сказав у той день, коли присягали новому цареві: «Сьогодні ми присягали Костянтинові, а через тиждень будемо присягати Миколі». Як свідчить Стеблін, «коли це збулося, він признався, що давно знав про це від Новикова… Коли ж відбулися події 14 грудня 1825 року, Котляревський радив моєму батькові позакидати й сам позакидав усі масонські значки, зірочки якісь та ін.». Отже, Котляревський, як член масонської ложі, знав від Новикова про таємницю престолонаслідування. Проте в нас немає ніяких даних, щоб судити, наскільки глибоко Новиков посвятив Котляревського в таємниці декабристів і як письменник сприймав те, що чув від Новикова. Зі слів Стебліна-Камінського, в усякому разі, зрозуміло, що письменник протягом кількох років зберігав довірену йому політичну таємницю. Деякі побічні факти дають підставу вважати ймовірним, що Новиков познайомив Котляревського й зі статутом «Союзу благоденства», що був відомий під назвою «Зелена книга» і мав дві частини. У першій частині, відомій широкому колу членів «Союзу благоденства», говорилось про «поширення освіти й доброчинності» на благо батьківщини. А в другій, відомій лише найстарішим членам і керівникам товариства, були сформульовані й політичні завдання. Самі члени «Союзу благоденства» по-різному ставились до його статуту. Ліва група, до якої належав, разом з Пестелем та іншими, й Новиков, складала проекти державної конституції, обстоювала республіканську форму правління, обговорювала вбивство царя. Прагнення ж правої групи спрямовані були на те, щоб проповіддю добра, моральності, боротьбою проти пороків усунути зло в суспільстві й розв'язати соціальні суперечності. Ця група не мала завдання скасувати монархічну форму державної влади.

Наскільки близькими Іванові Петровичу Котляревському були ідеї «Союзу благоденства»? Факти його службової та суспільної діяльності й погляди на службу, висловлені в його творах, показують, що програма «Союзу благоденства» не суперечила світоглядові письменника, що він, звичайно ж, наближався до правого крила «Союзу благоденства».

Товариства

У 1818 році Котляревський вступив також у Біблейське товариство. Якщо в ложі, як кажуть, він був вітією (промовцем), то у Полтавському відділі Біблейського товариства – скарбником і книгохранителем. Живучи в провінціальному губернському місті з не досить численною дворянською інтелігенцією, Котляревський у своїй службовій і громадській діяльності мусив мати зв'язки з різними її колами. Біографи завжди підкреслювали, що Іван Петрович був близькою людиною до малоросійського генерал-губернатора Я. Лобанова-Ростовського, а потім і його наступника М. Рєпніна; що його запрошував до себе, приїжджаючи на відпочинок в Диканьку, міністр внутрішніх справ В. Кочубей; що його приймали в усіх домах Полтави, отже, що він був своєю людиною у вищих урядових колах міста. Чимала кількість фактів і листів із різних джерел дає достатній матеріал, щоб судити про характер цих взаємовідносин.

Ще перебуваючи на військовій службі, Іван Котляревський звернувся з піснею-одою до тодішнього малоросійського генерал-губернатора Куракіна, вітаючи його з Новим роком і нагадуючи разом з тим про нужди трудящих. Далі письменник, як уже зазначалось, виконував важливі службові доручення – спочатку Я. Лобанова-Ростовського, а потім М. Рєпніна. Бував у їхніх домах, відчував їхню увагу. Службовими успіхами й відзначеннями І. Котляревський, безумовно, зобов'язаний близькості своїй до правителів краю. На ґрунті цих фактів виникло навіть обвинувачення Івана Котляревського в прислужництві. Проте слід глибше проаналізувати відповідні факти: які доручення генерал-губернаторів виконував Котляревський? Формування 5-го козачого полку, відрядження в Дрезден і Петербург з важливими військовими дорученнями, організація театру в Полтаві й т. ін. – усе це не дрібні особисті, а значні справи суспільного значення. Виконуючи їх, Іван Петрович служив суспільному благу.

Беручи до уваги, що в своїй суспільній діяльності Котляревський, як зазначають усі біографи, послідовно захищав трудящих, скривджених панами, чиновниками, зрозуміло, що він намагався для цього використати і прихильність до себе правителів краю. До того ж він, очевидно, був прихильником їхніх ліберальних дій, адже відомі випадки, коли Рєпнін заступався за селян, з яких знущалися поміщики. Його промова на відкритті дворянських зібрань у Полтаві й Чернігові у 1818 році, де він закликав поміщиків «забезпечити добробут селян і на майбутні часи», була сприйнята місцевими поміщиками з великим

незадоволенням. Цілком очевидно, що суспільні погляди письменника не ставили його в ряди прямих ворогів урядової політики.

Звернімось до інших фактів. Почнемо з тих, у яких виявилася близькість Котляревського до місцевої влади, а для цього повернемося до того, з чого почали. Це, насамперед, належність Івана Петровича до Біблейського товариства. Розповідають, що Біблейське товариство, засноване в 1813 році, мало особливу прихильність царя Олександра І. До його складу залучалися придворні кола, духовна й світська провінціальна бюрократія, його збори розцінювали майже як державну справу. Відкриття відділу Біблейського товариства в Полтаві в 1818 році відбулося заходами генерал-губернатора М. Рєпніна. При такій політиці уряду і його представників на місцях членство в Біблейському товаристві ставало таким собі актом благонамірености перед начальством. Зв'язки з М. Рєпніним деякою мірою спонукали і Котляревського підтримати заходи генерал-губернатора щодо відкриття в Полтаві відділу Біблейського товариства. Біблейське товариство, як зазначав історик Полтави І. Павловський, «слабо прищепилося на полтавському ґрунті». Можливо, що самі організатори й керівники його в Полтаві не виявили особливої запопадливості, а намагалися лише показати свою благонамірениість і підтримку заходів уряду. Щодо Івана Петровича Котляревського, то, очевидно, і він не виявив того завзяття, яке звичайно виявляв в інших справах.

29 серпня 1821 року Вільне товариство аматорів російської словесності в Петербурзі обрало Івана Котляревського своїм почесним членом, «поважаючи відмінні знання його в науках і вітчизняній словесності», як зазначало повідомлення в журналі Товариства «Соревнователь просвещения и благотворения» (1821). Одержавши диплом почесного члена Товариства, Іван Петрович 28 жовтня 1821 року надіслав голові його Ф. Глінці листа, в якому висловлював свою подяку. Після цього він надіслав до Товариства 40 примірників «Енеїди». 28 лютого 1821 року на засіданні організації були прочитані два уривки з п'ятої частини поеми.

Наприкінці 1821 року в листі до Гнєдича Котляревський зазначав: «Ежели отрывки из продолжения Энеиды моей годятся для Соревнователя, то их можно иметь в продолжение целого года и более». Після цього уривки з «Енеїди» ще двічі читалися на засіданнях Товариства – в 1822 і в 1823 роках. У сімнадцятій частині «Соревнователя» за 1822 рік було надруковано уривок з п'ятої частини «Енеїди» з такою приміткою від редакції: «Доставлений у “Товариство” відомим автором І. П.

Котляревським. Подаємо його читачам журналу, сподіваючись, що зробимо приємність любителям цього твору, сповненого незвичайної веселості, дотепності і в багатьох відношеннях вельми оригінального. Вони напевно зрадіють, довідавшись, що п. Котляревський недавно написаними двома піснями зовсім закінчив “Малоросійську Енеїду” й незабаром має намір видати її». У 1823 році на сторінках «Соревнователя» було вміщено ще один уривок з п'ятої частини «Енеїди». Як бачимо, до твору провінційного автора, який сам до того ж не бував на засіданнях, з боку Товариства був виявлений досить великий інтерес.

Росла популярність письменника в літературних колах. Крім Вільного товариства аматорів російської словесності в Петербурзі, Івана Котляревського ще раніше (у 1818 році) обрало своїм членом Харківське товариство любителів красної словесності. Зав'язувалися близькі стосунки письменника з літераторами, зокрема столичними.

Насамперед треба згадати дружні зв'язки його з М. І. Гнєдичем, земляком (теж учився в Полтавській семінарії, тільки вже після Котляревського, а не разом, як зазначали деякі біографи), перекладачем «Іліади» Гомера російською мовою. Між ними зав'язується листування. Іван Петрович надсилає Гнєдичеві нові уривки з «Енеїди». Зв'язки між цими письменниками зміцнювались, очевидно, і завдяки тому, що Гнєдич теж цікавився питаннями української культури. У квітні 1830 року в журналі «Отечественные записки» з'явився нарис «Полтава. Из живописного путешествия по России издателя “Отечественных записок”». Тут можна було прочитати: «Чай пив у Котляревського, який живе в дідівському домі, досі дуже міцному, незважаючи на те що давній… З бесіди з цим єдиним малоросійським поетом можна одержати багато нових і цікавих відомостей відносно духу і характеру його земляків». Видавцем «Отечественных записок» був тоді П. П. Свиньїн, отже, нарис ішов від його імені. Проте в літературі про М. В. Гоголя була думка, що автором цього твору був М. В. Гоголь. Хай там як, цитоване місце, очевидно, належить самому видавцеві «Отечественных записок». М. В. Гоголь не тільки в дитинстві, коли деякий час учився в Полтаві, а й дорослим, звичайно, не раз бував у цьому місті (в 1828 і 1832 роках), але жодних відомостей про відвідування Івана Петровича Котляревського в його листах не знаходимо.

Коло інтересів

Іван Петрович Котляревський був глибоко обізнаний з культурно-мистецьким життям країни, підтримував тісні зв'язки з багатьма письменниками, журналістами, науковцями. Котляревський завжди мав серйозні наукові інтереси, – так, С. Стеблін-Камінський свідчить: «Знання Котляревського в історії Малоросії і взагалі в усьому, що стосується народного побуту України, були дуже широкі; багато з письменників російських при складанні творів, які стосуються до Малоросійського краю, заводили з ним листування й одержували від нього повні й вірні відомості та пояснення на свої питання». Серед оцих науковців біограф називає історика Д. Бантиша-Каменського. Тут також можна згадати І. Срезневського, В. Пассека. Кажуть також, що Іван Петрович збирав українські народні пісні й мав їх великий запас. Але куди все це поділося – невідомо.

Дмитро Бантиш-Каменський, готуючи до нового видання «Историю Малой России», звернувся з низкою запитань до Котляревського. У листі до Івана Петровича від жовтня 1829 року історик висловлює письменникові щиру подяку за подані цікаві матеріали і знову просить його подати відомості щодо вимови деяких українських слів, весільних звичаїв тощо.

Цікаві відомості про наукові інтереси письменника подав І. Срезневський. Прибувши до Полтави, він поставив собі питання: «Чого я в Полтаві?» І відповів: «Могила (воїнів, які загинули у Полтавській битві 1709 року) і Котляревський, ніщо інше не могло мене привабити». Іван Петрович прийняв гостя дуже привітно: спочатку розмова йшла про історію України – Котляревський, видно, уважно стежив за розробкою матеріалів про минуле України; ще більше оживився письменник, коли перейшли до обговорення народної словесності – він несхвально оцінив підхід до збирання фольклору як моду. Зі смутком говорив Котляревський про недалекоглядність фольклористів, про невміння літераторів користуватися скарбами народної творчості, їх неуважність до цих справжніх мистецьких перлів: «А скарби дедалі більше гинуть, і незабаром ні над чим буде потрудитись: бувало, десятками, сотнями чуєш старовинні пісні, а тепер раз на рік доводиться почути одну. Хай би ці скарби залишились не більше як тим, чим лишились піраміди для Єгипту, все ж таки лишилися б пам'яткою народу, що вартий пам'яті…» Іван Петрович змінився зовсім, коли почув про плани й захоплення Ізмаїла Срезневського: «…Сам говорив майже все по-українському. Погляд його, до того спрямований на мене якось

неймовірно, якось холодно, оживився, слова полились рікою, і кілька разів шановний старець відкашлював свій сміх, свої красномовні періоди».

Російський фольклорист І. Снєгирьов, вміщуючи у своєму виданні «Русские в своих пословицах» (1831) українські прислів'я, користувався, крім граматики Павловського, матеріалами, надісланими Іваном Котляревським, про що зазначав у примітці.

Літератор М. Мельгунов під час своєї подорожі Україною збирав відомості про життя й побут тутешнього народу. Крім тих матеріалів, які він збирав сам, йому довелося звернутися за підмогою до знайомих, зокрема до І. П. Котляревського, «відносно мови і звичаїв малоросійських».

Посилання на Котляревського як авторитетного знавця української мови зустрічаємо в поясненні українських слів у Рилєєва (примітки до поеми «Войнаровський») і у Срезневського («Запорожская старина»).

Ці всі дані свідчать, що Іван Петрович Котляревський серйозно вивчав українську народну творчість, студіював мову, етнографію й історію України. Крім того, вони показують нам письменника як людину надзвичайної для свого часу освіченості.

Тут необхідно згадати й про світову реакцію на творчість і саму постать Івана Петровича. Перші друковані відгуки про твори Івана Котляревського за кордоном з'явилися в Чехії. 1814 року чеський славіст Йосеф Добровський у своїй «Слованці» подав відомості про І. Котляревського та його «Енеїду». Писав про І. Котляревського і славетний чеський та словацький філолог Шафарик у своїй «Історії слов'янських мов та літератур» (1826), а в 1833 році в «Журналі чеського музею» з'являється перший переклад твору І. Котляревського (пісня Наталки «Ой мати, мати»). У польській пресі вперше згадано про І. Котляревського 1815 року в статті філолога Бандтке, а переклади творів з'являються тут у 40-х роках XIX ст. Ще за життя поетове ім'я стало відоме в англомовному світі (США та Велика Британія). Популяризувала тут його відома на свій час американська письменниця, що писала під псевдонімом Тальві (справжнє прізвище Тереза Робінсон). Батько Тальві був якийсь час професором Харківського університету, а з ним разом перебувала тут і дочка. Вона перекладала українські народні пісні в роботі «Історичний огляд слов'янських мов», згадала про І. Котляревського та «Енеїду», помилково наділивши поета титулом гетьмана козаків. І чутку про те, що Котляревський був останнім гетьманом України, підхопили потім польські емігранти й повторили в своїй газеті «Північ», що виходила в Парижі. Сама ж Тальві цей казус у наступних виданнях своєї роботи виправила.

Вона ж переклала пісню з «Наталки Полтавки» «Віють вітри, віють буйні». Робота Тальві була в 40-х роках XIX ст. перекладена німецькою мовою. У цей же час про І. Котляревського пишуть у Франції, а пізніше його ім'я входить до «Історії світової літератури» Л. Сішлера (1887), К. Кур'єра (1879), Г. Карпелеса (1848) та ін. За ним твердо встановлюється слава класика української літератури.

Ще одна посада

В останні десять літ життя Котляревський майже не виїжджає з Полтави. У 1827 році йому довелося посісти ще й посаду наглядача богоугодних закладів (так називалися тоді лікувальні заклади, притулки й богадільні). У місті їх було шість: міська лікарня, богадільня для бідних і самотніх людей, будинок для психічнохворих, шпиталь для породіль, будинок інвалідів, контора. Фінансувалися ці заклади, як і решта подібних, дуже скупо, однак пацієнти, завдяки наполегливості й ретельності Івана Петровича, мали все необхідне.

Службове листування за часів керування Котляревським цими закладами показує нам його як оборонця скривджених, як людину, що вела боротьбу за справедливість, проти будь-яких зловживань… Ось він просить поліцмейстера розслідувати справу про знущання жінки «частного пристава» Комаровського над служницею, яка втекла з дому хазяїна, «где проводила… мучительную жизнь». То подає доповідну записку губернаторові про однодворця Зінов'єва, якого доставили в «смирительний дім» за пиятику, сварки, побиття, обвинувачуючи також у підпалі. Довідавшись від потерпілого, що це справа рук волосного писаря, Іван Петрович узявся клопотатись за нього. У той самий час Котляревський заступається за кріпачку М. Мойсиху, яку пані її, Родзяніна, хоче заслати в Сибір. Сперечався Іван Петрович і з судовими вироками, якщо вважав їх несправедливими: коли суд повернув хвору кріпачку Фенічову з рішенням, що гроші за її лікування платити не слід, Котляревський у відповіді підкреслив, що суд виявив «сверх своих обязанностей особенное покровительство осиротевшему йменню» (йдеться про поміщицький маєток). Скаржився Котляревський і на міського голову Ворожейкіна, що «стесняет его богоугодное заведение неотпуском денег», свавільно бере асигнації для своїх комерційних справ, а відпускає для закладу мідні гроші. При цьому письменник натякав на серйозні зловживання міського голови.

Незвичайним для свого часу чиновником був Іван Петрович і в піклуванні про побут хворих із богоугодних закладів. Наприклад, доглядачеві Сущинському він пише: «Ожидаю от вас ревностного и усердного смотрения за больными, чтобы им лекарство и пища доходила в свое время и надлежащей доброты, также чтобы постель и белье были чисты и переменялись в свое время, т. е. каждую субботу». Це було в ті часи, коли «турботи» попечителів богоугодних закладів не йшли далі турбот про «чисті

ковпаки» на час приїзду ревізора, бо звичайно хворі в одязі своєму більше подобали на ковалів (згадаймо «Ревізора» М. В. Гоголя).

Про сутички зі свавільною поліцією свідчить такий уривок з листа Івана Котляревського, датованого 1828 роком:

«Оная полиция без всякой надобности причиняет приказу общественного призрения беспокойство и излишнюю переписку… Полиция в таких случаях поступала неосновательно, поверхностно, опрометчиво, присылала иногда в больницу для пользования здоровых, требующих в болезни пособия к принятию в богадельные, в родильный гошпиталь небрюхатых, глухих и немых, говорящих, лишенных ума называла больными горячкою и, наконец, беспокоила приказ о таковых людях, кои вовсе не имеют нужды в пособии».

Навіть Пантелеймон Куліш, надто неприхильно настроений щодо письменника, все ж мусив визнати його людяність і щирість: «Котляревський, за переказами, не раз заступався за скривджених сутягами козаків полтавських, і домик його в Полтаві був відомий убогим чолобитникам…».

Яким він був…

Перший біограф Котляревського С. Стеблін-Камінський так описував Івана Петровича Котляревського: «…справжній тип малороса: обличчя, яке зберегло помітні сліди натуральної віспи, проте було приємно енергійне; волосся чорне, як смола, зуби білі, ніс римський; моложавість довго зберігалася в ньому, майже до похилих років; ріст мав високий, стан стрункий, погляд живий, посмішка не сходила з його уст». В останні роки свого життя запустив собі пишні козацькі вуса. Одягався небагато, але охайно, зі смаком. На службу – в чорний сюртук, у парадні дні з'являвся в армійському мундирі і трикутному капелюсі з чорним султаном. Жив письменник одинаком, без родини, і вів досить помірне життя. Удома приймав тільки невеликий гурт приятелів. Мав невелику бібліотеку латиномовних творів класичних авторів і французьких книжок, збірок фольклору, рукописних творів Г. Сковороди та Біблію. Зберігалися тут російські переклади романів Вальтера Скотта і Фенімора Купера. Особливо любив Іван Петрович славнозвісного «Дон Кіхота» Мігеля де Сервантеса, якого читав у російському перекладі. Тут також були періодичні видання – «Северная пчела», «Вестник Европы», «Библиотека для чтения», – які письменник постійно передплачував.

Іван Петрович був дуже привабливим і з першого знайомства прихиляв до себе серця, з усіма тримав себе як рівний з рівними. Умів розумно розповісти про серйозні речі, дотепно пожартувати, доречно навести цитату з якогось твору. Розмовляв завжди українською мовою, проте легко міг перейти на російську чи французьку. Усе життя він поповнював свої знання, тому був дуже освіченою людиною. Дуже любив бувати в товаристві – під час свят письменник часто гостював у родинах своїх приятелів, приїжджав на гостину, відповідно до пори року, на дрожках чи санях, запряжених парою вороних або буланих коней; одягнений був то в шинелю горохового кольору, то у військову теплу шинелю з хутряним коміром. А його вже чекали – з нетерпінням, радісно вітаючи прихід. Іван Петрович любив і сам приймати гостей, по-дружньому посидіти за столом. Як правило, стравами частував він простими національними – борщ, пампушки, млинці, саморобні наливки…

Усі мемуаристи одностайно відзначають гумор, гострий розум і доброту письменника. Біографи Котляревського свідчать, що він був незрівнянним оповідачем, міг, як ніхто інший, розказати влучний анекдот, але, очевидно, сміх його оповідань, як і сміх «Енеїди», поряд з елементами безтурботної розмови,

сповнений був сатиричних стріл. Письменник неодмінно зацікавлював усіх якоюсь новиною, часто ним самим вигаданою й дотепно розказаною. Усі – і господарі, й гості – враз відчували якесь полегшення, зникала скутість, пожвавлювалися розмови, всі хотіли бути біля Івана Петровича, слухати його. Звичайно захоплював письменник цікавими історіями з пережитого, спостереженого – особливо з часів навчання, вчителювання та армійської служби, воєнних походів. Взагалі письменникові було що розповісти, та й пам'ять його була міцною, спостережливість глибокою. Ці розповіді завжди були розцвічені дотепами, анекдотами, гумористичними прислів'ями та приказками. Та, власне, головною темою розповідей Котляревського було життя й побут його земляків, які він прекрасно знав і про які міг невтомно годинами розповідати. Як згадував видавець журналу «Отечественные записки» П. Свиньїн, бесіди з автором «Енеїди» давали «…багато нових і цікавих відомостей відносно духу й характеру його земляків».

Своєю людиною був Котляревський і серед простих людей – полтавських козаків та міщан. Його знали й щиро вітали трохи не всі полтавці. Й сам письменник полюбляв розпитати першого стрічного про життя-буття. Його вітали на вулиці словами: «Здоров був, пане Іване Петровичу!» або «Здоровенькі були, добродію куме!» А він радо зупинявся й розмовляв з людьми.

Котляревський любив ходити в гостину до сусідів на своєму кутку, на сусідніх вулицях. Молоді батьки часто запрошували його в куми, і це ще міцніше зближувало письменника з земляками. Він умів вислухати людину, зі співчуттям поставитися до її турбот, допомагав, чим тільки міг, знедоленим і скривдженим.

Мешкав письменник до останніх своїх днів у батьківському будиночку. Цей будиночок Іван Петрович трохи перебудував за своїм планом, врахувавши потреби і творчої праці, й відпочинку. Одна з кімнат була господареві за кабінет і за спальню: тут стояло ліжко, письмовий стіл та книжкова шафа. У вітальні – канапа, кілька ломберних столиків та стільців. На стіні – олійний портрет самого господаря, дві картини майстрів фламандської школи, а також подаровані особисто письменникові гравюрні зображення прихильників його таланту – відомих тогочасних вельмож князів М. Рєпніна та В. Кочубея. Поміж картинами висів старовинний годинник, на циферблаті якого були зображені Адам і Єва біля «дерева пізнання добра і зла». Квіти в глиняних вазонах стояли на підвіконнях. Улюбленим місцем відпочинку Івана Петровича Котляревського, особливо в останні роки життя, був ґаночок із балюстрадою, на який можна було вийти просто з вітальні. Звідти

відкривалися мальовничі краєвиди, й не раз уже літній письменник сидів тут годинами з підзорною трубою, милуючись луками та гаями за Ворсклою. Коли навесні річка широко розливалася, затоплюючи прибережні левади, до господаря часто навідувалися його друзі. І тоді довго було чути жваву розмову й веселий сміх: душею товариства завжди був сам письменник.

1835 року Іван Петрович через хворобу залишив службу, і йому було встановлено пенсію в 600 карбованців на рік. Останні три роки свого життя, коли хвороби почали все дужче дошкуляти, літній письменник не працював. Він хворів і зовсім мало виходив зі свого дому, але його весь час відвідували друзі, знайомі. Ще до смерті він відпустив на волю шістьох селян-кріпаків, які дісталися йому ще від батька, заповів рідним і близьким невеликі свої пожитки: книги, речі, будиночок, землю і ту левадку біля будинку, що свого часу була йому подарована князем Віктором Кочубеєм. А тим часом хвороба загострювалася, люті болі не стихали й на часинку, але він переносив їх мужньо, нерідко навіть жартував. Серед інших відвідав письменника у ці роки відомий етнограф Вадим Пассек. Мав із ним теплу розмову про вивчення української старовини. «Він прийняв мене дуже привітно, – згадував В. Пассек, – і, незважаючи на хворобу, яка помітно не давала йому спокою, жартував і розпитував про мої подорожі». Етнограф подарував літньому письменникові одну зі своїх праць, у якій чимало місця відводилося описам України (йдеться про «Подорожні записки», 1834).

Смерть і вічна пам'ять

Помер Котляревський на сімдесятому році життя, 10 листопада 1838 року.

В останню дорогу, незважаючи на дощову погоду, його проводжало все місто й мешканці навколишніх сіл. Люди прийшли виявити свою глибоку шану великому письменникові і простій, щирій, гуманній людині. Борис Грінченко писав: «Заплакала вся Полтава, ховаючи Котляревського. Заплакали ті прості люди, що він їм пособляв та за їх оступався; заплакали й ті розумні освічені люди, що любили Котляревського та шанували його за гарні писання. Дощ ішов, хмарно та сумно було, як несли Котляревського в труні до холодної ями. Та не розігнав дощ тих, хто любив його».

Поховали письменника там, де він і заповідав, – у південному кутку міського кладовища, під розлогою тополею, над Кобеляцьким шляхом (тепер це вулиця Фрунзе), що вів у милі серцю широкі степові простори. Коштом близьких друзів на його могилі було встановлено скромний пам'ятник у вигляді невисокої колони з позолоченим хрестиком, що спиралася на чотиригранний постамент, де на мідній дошці було зроблено напис: «Майор И. П. Котляревский, сочинитель “Энеиды на малорусском наречии”».

30 серпня 1903 року в Полтаві було урочисто відкрито пам'ятник першому класикові нової української літератури, виконаний відомим скульптором Л. Позеном та архітектором О. Ширшовим. Споруджено його було коштом доброчинних народних пожертв. До речі, про збирання коштів на цей пам'ятник згадано в комедії «Хазяїн» Івана Карпенка-Карого: коли головний герой твору мільйонер Терентій Гаврилович Пузир відмовляється пожертвувати гроші на спорудження пам'ятника Котляревському, ліберальний поміщик Золотницький своїми словами озвучує думку самого драматурга: «Поети єсть сіль землі, гордість і слава того народа, серед котрого з'явились; вони служать вищим ідеалам, вони піднімають народний культ…».

Через багато років після смерті Івана Петровича Котляревського в Полтаві з'їхалися представники культури з усіх кінців російської й австро-угорської України, щоб вшанувати його пам'ять. Це, може, вперше в історії України зібралося таке велике віче, конгрес культурних сил українського народу. Ще влітку було розіслано офіційні запрошення на відкриття пам'ятника зачинателю нової української літератури. Українська громадськість у Києві готувалась до полтавського свята з

особливим піднесенням. Деякі родини делегували від себе по дві, три або й чотири особи. Крім киян, тут було багато ентузіастів з інших місцевостей: Петербурга, Мінська, Дерпта, Варшави… Були й закордонні гості – з Галичини, Буковини, Чехії, Відня, Женеви тощо. Саме тут було зроблено, мабуть, найвідомішу фотокартку тодішніх українських письменників, що обійшла всі підручники й видання з історії літератури. На ній коло письменників: Леся Українка, Олена Пчілка, Михайло Старицький, Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник, Володимир Самійленко, Гнат Хоткевич.

28 вересня 1952 року було відкрито літературно-меморіальний музей І. Котляревського. Він розташований в історичному центрі Полтави, в особняку початку XIX ст., – тут зберігається рукописний архів Котляревського, його особисті речі. Є тут також перше унікальне видання «Енеїди» 1798 року.

У 1969 році за акварельним ескізом Тараса Шевченка було відновлено меморіальний комплекс – садибу І. П. Котляревського, до якого увійшли хата, комора, повітка, колодязь із журавлем. У будинку письменника п'ять невеликих кімнат: кабінет, вітальня, світлиця, опочивальня, кухня. У будинок вмонтовано окремі деталі старої хати. Найціннішим є автентичний сволок, на якому вирізьблено дату побудови. До цього сволока, «сучасника» Івана Петровича Котляревського, можуть доторкнутися екскурсанти. Рідне місто Івана Котляревського пишається своїм земляком і береже пам'ять про нього: у Полтаві є вулиця, ліцей, кінотеатр, бібліотека, парк, що носять ім'я поета.

Тарас Шевченко не помилився, пророкуючи авторові «Енеїди» вічну пам'ять і шану українського народу. Поет Володимир Сосюра у своєму творі повторив слова Тараса Шевченка про Івана Петровича Котляревського:

Як день горить, як вітер хилить віти,
Як зорі ті, що світять для очей,
Земля все так же буде в даль летіти
Й твоє ім'я сіяти між людей.

notes

Примечания

1

Молодий дворянин на військовій службі в солдатському чині.

2

Одна з ногайських орд, що кочували між гирлами Дністра та Дунаю, довгі століття перебували у залежності від Кримського ханства й Туреччини.

З

Одне із середніх офіцерських звань в російській армії.